

TÁJÉKOZÓDÁS

TÚL AZ ÉLMÉNYTÁRSADALMON? – avagy az élménytársadalom másfél évtizede*–

ÉBER Márk Áron

Ph.-D hallgató, ELTE TáTK
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: ebermark@t-online.hu

KETTÉHASADT SZAKTUDOMÁNY?

Nehéz volna tagadni, hogy a kortárs társadalomkutatásban ritkán találkozunk olyan kellően alapos empirikus munkával, amely egyúttal nagyívű és kiérlelt társadalomelméleti koncepcióval kapcsolódna össze. Merton óta az empirikus szociológusok szemei előtt a középszintű elméletek részletmunkálatainak ideája lebeg, a leggyakrabban még a nemzetközi kutatási projektek esetében is csak egy-egy szűkebb szakterület kiemelt összefüggésének vizsgálatáról van szó. Kortárs elméletalkotóknak egyfelől az új perspektívákat megnyitó, plauzibilisnek tetsző hipotézisek megfogalmazóit, másfelől a grandiózus társadalomelméletek fogalmi-logikai építőmestereit tekintjük, bár utóbbiak száma jelentősen csökkenni látszik Parsons, Foucault, Luhmann és Bourdieu halála, Giddens „pályaelhagyása”, Habermas – filozófiai kérdésfeltevésekhez történő – visszavonulása óta. Kevés jele mutatkozik annak, hogy az egyre mélyülő szakadék még egyáltalán áthidalható volna. Ki lehetne ma egyáltalán hídverő? Ki kapcsolhatná még össze e két, egyre inkább specializálódó oldalt úgy, miként azt Peter M. Blau vagy Pierre Bourdieu tette?

A nyolcvanas évek életstílus-kutató irányzatának képviselőjeként Gerhard Schulze (az empirikus társadalomkutatás módszertanának bambergi professzora) éppen erre tett kísérletet. Eredetileg 1992-ben megjelent *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart (Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája)* című művét a 2005-ös újrakiadás teszi aktuálissá, melyhez a szerző – a változatlanul hagyott fejezetek elé – egy, a koncepcióval újra számot vető bevezetést is kapcsolt

* A címválasztás Ulrich Beck *Túl renden és osztályon?* című nagy hatású tanulmányára, valamint Kapitány Balázs *A rizikótársadalom másfél évtizede* címmel a *Szociológiai Szemle*-ben megjelent ismertetésére utal (Beck 1983; Kapitány 2002). E szöveg egy terjedelmesebb tanulmány fő gondolati fonalának összefoglalása (Éber 2007); munkámhoz nyújtott segítségükért, észrevételeikért és hasznos tanácsaikért köszönetet szeretnék mondani Wessely Annának, Felkai Gábornak, Bognár Bulcsunak, Némedi Dénesnek, Somlai Péternek, Tardos Róbertnek, Kapitány Balásznak, Weiss Jánosnak, Berger Viktor-nak és – nem utolsósorban – e szöveg két lektorának.

(Schulze 1992, 2005).¹ A mű első hallásra meglehetősen megdöbbentő címe még a „fogyasztói társadalom” napos oldaláról szőtt lapos és populáris fejtegetést is rejthetne, ennél azonban jóval többről van szó. Schulze a nyolcvanas évek közepén kezdte meg főként a kulturális fogyasztásra koncentrált empirikus vizsgálatát, melyre az élménytársadalom kordiagnózisa mellett egy átfogó kulturális struktúraelméletet is felépített.²

Központi tézise szerint a nyolcvanas évek Németországára (tágabban: a fejlett Nyugatra) vonatkozóan a javak és szolgáltatások szűkösségéből kiinduló társadalomelméleti gondolkodás idejétmúlttá vált. A második világháborút követő gazdasági prosperitás, a jóléti rendszerek kiépítése a korábbi létviszonyokhoz mérten példátlan helyzetet teremtett: az élet anyagi feltételeinek biztosítottága következtében az egyének korábban másodlagosnak tekintett kérdésekkel kezdenek foglalkozni. Amikor a túlélés, illetve a „megélhetés” már nem jelent gondot, fokozottan vetődik fel a kérdés: *hogyan* kell úgy élni, hogy életüket értelmesnek és élményekben gazdagnak találhassák.

Márpedig ha a legfőbb egzisztenciális gondok már nem az élet fenntartásának szükségességéből és nehézségeiből adódnak, hanem az élet *értelemmel és élményekkel telítésének vágyából*, akkor annak a társadalom alapszerkezetére is hatással kell lennie. Schulze felhívja a figyelmet, hogy a fogyasztás, illetve a kulturális fogyasztás mintája a társas jelentésadás folyamatán keresztül nagy szerepet játszik a társadalom integrációjában is (vö.: Douglas–Isherwood 1998; Wessely 1998; Wessely et al. 2001). Nem pusztán az élvezetek hajszolásáról, a hedonizmus térhódításáról van tehát szó, hanem az életmód, illetve az élményszerzés módjának jelentőség-növekedéséről, valamint társadalomformáló erejének megnövekedéséről. „Az »élménytársadalom« egy olyan relatív állítást megfogalmazó koncepció, amely történeti és interkulturális összehasonlításban viszonylag nagy jelentőséget tulajdonít az élményeknek a társadalmi világ felépítésében. Abszurd volna ezt az aspektust az egésznek nyilvánítani. Egy társadalmat nem lehet ugyanolyan értelemben élménytársadalomnak (vagy munkatársadalomnak, kockázattársadalomnak, kultúrtársadalomnak stb.) nevezni, ahogyan a mindennapi életben egy almát almának nevezünk. A cím nem azt állítja, hogy ez a társadalom élménytársadalom, hanem azt, hogy sokkal inkább az, mint bármi más; még hozzá oly mértékben, hogy érdemes a szociológiai elemzést erre az aspektusára összpontosítani” (Schulze 1992: 15).

1 Vö. a magyarul megjelent fejezetekkel: Schulze 1998, 2000; valamint ismertetésekkel és elemzésekkel: Wessely 1996; Berger 2007; Éber 2007a, 2007b.

2 A koncepció ezért az elméleti szakemberek mellett az empirikus társadalomkutatók figyelmét is joggal keltheti fel. Miként lektorom fogalmazott, „Schulze munkájának unikális jellegéhez nagyban hozzájárul, hogy személyében a szociológia módszertanának nagy tudású professzora és kitűnő művelője írt egy elméletileg jól megalapozott empirikus kutatásokra épülő tanulmányt, [...] a monográfia kritikus elemzője aligha hagyhatja figyelmen kívül az empirikus hátteret.” Egyetértek lektorom észrevételével, egyúttal írással kapcsolatos hiányérzetét is tökéletesen meg tudom érteni, hiszen az alábbiakban nem térek ki Schulze kutatásának metodológiai kérdéseire, az alkalmazott módszerek és eljárások kritikai vizsgálatára, valamint az elméleti keret, illetve a mű fő téziseinek a módszertani apparátussal történő szembesítésére. Könyve végén Schulze egy igen részletes és terjedelmes függelékben mutatja be vizsgálati eszközeit és fejti ki metodológiai megfontolásait (Schulze 1992: 555–729). Ennek áttekintése és kritikai vizsgálata egy másik írás tárgyát képezhetné – talán egy e sorok írójánál gazdagabb kutatói élet-tapasztalattal bíró szerző tollából.

A SZINTEK ELTOLÓDÁSA ÉS A LEHETŐSÉGEK GYARAPODÁSA

Schulze kiindulópontja – és koncepciójának elnevezése – Ulrich Beck *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne* címmel 1986-ben megjelent munkájára emlékeztethet bennünket (Beck 1986 vö.: Némedi 1988; Kapitány 2002). A hasonlóság nem véletlen, a Kockázattársadalom szerzője az élménytársadalom-koncepció kidolgozása idején Schulze közvetlen kollégája volt Bambergben. Közös kiindulópontjuk, hogy a második világháborút követő évtizedekben Nyugat-Németországban a társadalmi szintek felfelé tolódásával (a „felvonóhatással”) valamennyi nagycsoport életkörülményei javultak, a munkásosztály szociális helyzete is stabilizálódott. Az egyenlőtlenségek mértéke ugyan nem csökkent, de jelentőségéből – a társadalmi észlelés és cselekvés vonatkozásában – sokat veszített.³ Egyetértenek abban, hogy „a szintek eltolódásával (egyebek mellett a gazdasági fellendüléssel, az oktatási expanzióval) a szubkulturális osztályidentitások fokozódó mértékben elenyésznek, a »rendi« színezetű osztályhelyzet hagyománya elvész, és megindul az élethelyzetek és életutak *diverzifikálódása* és *individualizálódása*, amely a társadalmi osztályok és rétegek hierarchia-modelljét alássa, valóságtartalmát pedig mindinkább kérdésessé teszi” (Beck 1983: 38 – kiemelés az eredetiben). Amíg azonban Beck a gazdagságot egyenlőtlenül elosztó „ipari-”, illetve „hiánytársadalom” [Mangelgesellschaft], valamint a kockázatokat már egy másfajta logika szerint elosztó „rizikótársadalom” elkülönítéséből indult ki (Beck 1986: 12–29), addig Schulze a „szűkösség társadalmával” [Knappheitsgesellschaft] a „bőség társadalmát” [Überflussesgesellschaft], vagyis az „élménytársadalom” állította szembe.⁴ Az azonoságokra koncentrálva számos *közös* vonást találhatunk,⁵ ám összességében „hiánytársadalom” és „élmény-”, illetve „kockázattársadalom” megkülönböztetései közös pontból kiinduló *divergáló* koncepciókat eredményeztek.

Schulze szerint az élménytársadalom a mindennapokban tapasztalható lehetőségek páratlan kibővülésével veszi kezdetét.⁶ E folyamat négy dimenzióját emeli ki.

(1) A lehetőségtér megnövekedésének – Schulze szerint – a lehető legtágabb értelemben vett *kínálat* robbanásszerű felfutása a legfontosabb tényezője. „Időközben a mindennapi élet valamennyi területét mint piaci szegmenseket, ajánlatokkal vették körbe. Választhatunk, bármiről legyen is szó: ételről, lakásról, háztartásvezetésről,

3 Beck 1983-as *Túl renden és osztályon?* című tanulmánya után három évvel már kérdőjel nélkül ír az osztály-, a rend- és a rétegfogalom kritikájáról, illetve az ezt előfeltételező felvonóhatásról. Vö.: *Túl osztályon és rétegen* (Beck 1983, 1986: 121–160).

4 A szembeállítás látszólagos túlfeszítését az eltérések hangsúlyozásának szándéka vezérelte: „Csak a szegénység társadalmával szembeállítva válik világossá, mit jelent egy jóléti társadalomban élni” (Schulze 1992: 55). Szűkösség és bőség társadalmának szembeállítását lásd még: Schulze 1992: 14, 22, 67–71, 402–403.

5 „A Nyugat magasan fejlett, gazdag jóléti államaiban kettős folyamat megy végbe: egyfelől a »mindennapi kenyérért« folytatott harc – az anyagi ellátottságnak egészen a 20. század első feléig tapasztalható szintjéhez és az éhséggel fenyegetett harmadik világhoz képest – elveszítette mindent beárnyékoló kardinalisprobléma-jellegét és sürgősségét. Az éhség helyébe sok ember számára a »pocak« »problémái« léptek” (Beck 1986: 27). E kettős folyamat – Beck által itt jelzett – első aspektusa tulajdonképpen a schulzei koncepció kiindulópontja.

6 A lehetőségek kibővülésének folyamatára vonatkozóan Schulze megelégszik annyival, hogy utal a kortárs nyugati fogyasztás- és szabadidő kutatás gazdag szakirodalmára (Schulze 1992: 54–58).

szórakozásról, művelődésről, önismeretről, utazásról, egészségről, informálódásról stb.” (Schulze 1992: 56).

(2) A kínálati áradattal együtt bővült ki a fejlett Nyugat emberének *keresleti képessége* is. A Schulze (és Beck) hivatkozta források szerint e tényező mindkét komponense – a reáljövedelem és a konzumálásra szánható szabadidő – stabilan nőtt, miközben a munkával töltött idő rövidült. A fogyasztási esélyegyenlőtlenségek ugyan továbbra is fennállnak, azonban az önfenntartás szempontjából elengedhetetlen javakra fordított kiadások arányaikban jóval kisebb megterhelést jelentenek a személyes-családi költségvetésnek. A növekvő vásárlóerő és az ezzel összefüggésben felszabaduló idő felhasználásának lehetőségei együttesen a kereslet megnövekedését és az exkluzív ajánlatok relativizálódását eredményezik. „Világ körüli utak, luxusautók, saját otthon, kifinomult berendezési tárgyak, drága ékszerek, előkelő éttermek – ami tegnap a felső tízezer kiváltsága volt, mára a társadalmi-gazdasági középhelyzet bevett mércéje lett” (Schulze 1992: 57).

(3) A piacgazdaság jelen viszonyai között a javak és szolgáltatások *hozzáférhetőségének* – a kínálat és a kereslet által szabott kereteken túlmutató – egykori korlátozottsága mára az emlékezet homályába vész. „A diszkók előtti ajtónálló az utolsó üdvözlő a középkorból, ahol a szabad cserét írott és íratlan rendi szabályok, céhrendeletek és feudális korlátozások akadályozták” (Schulze 1992: 57). Ugyan a szimbolikus tőke elsajátítása terén inkább csak elvben beszélhetünk a hozzáférési korlátok jelentőségvesztéséről – gondoljunk csak a gazdasági tőkét hamarjában felhalmozó, ám az emelkedettebb körökben inkább csak „felkapaszkodotként”, „parvenüként” értékelt *self-made man*-ekre –, a fogyasztási javak és szolgáltatások elsajátítása tekintetében szemlátomást teljességgel elhárultak az akadályok. (4) A társadalmi világ *alakíthatóságára* vonatkozó képzet széles körű elterjedése a negyedik folyamat: „A lélek, a kapcsolatok, a család, az életpálya, a test – mindez növekvő mértékben *megcsinálható, javítható, módosítható*” (Schulze 1992: 58 – kiemelés tőlem). A potenciális identitáskonstrukciók, életervek, karrierprojektek, partnerkapcsolatok, politikai irányvonalak túlkínálatában a szubjektum fokozott választási szabadság, sőt *döntési kényszer* előtt áll. A társas valóság formálható aspektusának térnyerésével állandó lehetőséggé lesz a választás mellett a változtatás, az (át)alakítás opciója is. Miután a társadalmi valóság „konstruálhatóságának” képzete a mindennapi gondolkodásban is rendkívül elterjedt, a lehetőségtér kitérülésével az élménytársadalomban az emberek mind szélesebb rétegei tapasztalják meg a korábban egyszer és mindenkorra adottnak és megváltoztathatatlanak tekintett jelenségek flexibilissé válását, átszabhatóságát.

Amíg a szűkösség társadalmában a társadalmi cselekvésre döntő befolyással bír a *situáció*, vagyis a valóság objektív meghatározottságú aspektusa, addig Schulze szerint az élménytársadalomban a cselekvést szűk keretek közé szorító situációs kényszer veszt jelentőségéből és felértékelődik a szubjektivitás cselekvésformáló szerepe. Szemben a szűkösség társadalmára jellemző „*kifelé irányuló*” cselekvéssel, mely az egyén számára külsődleges cél elérése érdekében a situációra vonatkozik, a „*befelé irányuló*” cselekvés célja a szubjektumban megjelenő, és csak az ő számára érzékelhető *élmény* kiváltása. Ez utóbbi esetben a cselekvés tehát közvetlenül arra irányul, hogy a szubjektum valamit *megéljen, átéljen*. „A kifelé irányuló életfelfogás alapján például akkor tekintik megvalósultnak a célt, hogy az embernek gyermekei legyenek, ha a gyerekek megszülettek; a befelé irányuló életfelfogásban viszont jellemzően csak akkor,

ha a gyerekek a szülőket boldoggá is teszik, vagy legalább nem mennek nagyon az idegeikre” (Schulze 1992: 37).

A befelé irányuló, azaz „*élményorientált*” cselekvés „szemben áll az elhalasztott kielégülés cselekvésmintájával, amelyre jellemző a spórolás, a hosszú udvarlás, a szívós politikai küzdelem, a megelőző magatartás minden formája, a kemény edzés, a munkában gazdag élet, a lemondás és az aszkézis. A cselekvések e típusánál a boldogság reménye a távoli jövőbe vetődik, míg az élményorientált cselekvésnél az igény halogatás nélkül az aktuális cselekvésszituációra irányul” (Schulze 1992: 14).⁷ A bőség társadalmában az egyének tipikus önképe is megváltozik: „A cselekvő önmagát nem morális lényként tapasztalja meg, mint egy távoli célért küzdő harcos, egy jobb világ vízióját dédelgető elnyomott, mint a túlélés művésze vagy a kötelességek rabja” (Schulze 1992: 58–59). Ehelyett „az életfelfogások legkisebb közös nevezője a szép, érdekes, szubjektíve érdekesnek tartott élet megformálásának eszménye” (Schulze 1992: 37). A szép élet projektje fokozott „befelé irányultságot” igényel, hiszen a „szépség” nem általánosan meghatározott fogalom; éppen ellenkezőleg mindenkor a szubjektum értelemadása során konstituálódik, a szubjektum önmegtapasztalásából ered: „[A] befelé irányultság: élményre orientálódás. A szép élet terve az élményszerzés terve” (Schulze 1992: 38). Schulze a „szépség” mellett a „boldogság” fogalmát is belefoglalja az élmény képzetébe. „Az élményorientáció a boldogság keresésének legközvetlenebb formája” (Schulze 1992: 14). Míg korábban csak szűk, privilegizált csoportokra volt jellemző az élményorientáció, addig a nyolcvanas évekre a népesség egyre szélesebb rétegeire is érvényessé vált, egyre nagyobb részt foglal el a cselekvők időfelhasználásából, és a mindennapi élet mind több területére kiterjed. Már nemcsak a szabadidőre korlátozódik, hanem a munka világát is áthatja: egyre inkább az élményigények válnak az élet értékének mérőeszközzé (vö.: Bauman 2005: 227–229). Schulze szerint „Az »éld meg az életed!« korunk kategorikus imperatívusza” (Schulze 1992: 59).⁸

AZ ÉLMÉNY FOGALMA ÉS JELENTŐSÉGE

Az „élet megélésének” szókapcsolatában tetten érhető az alapvető tapasztalat, miszerint e folyamat során valami „kívülről” „belülre” kerül. A „megélés”, az élményszerzés folyamata egy külső adottságot feltételez, amelyet megélve élményre teszünk szert. Ez a felfogás az élményt a „benyomás” fogalmával rokonítja, és a szituációt egy olyan „viaszpecsétként” képzei el, amely meghatározott benyomást tesz a szubjektumra. Schulze ezt a bevett nézetet az élmény „naiv benyomáselméleteként” tárgyalja

7 A szűkösség társadalmára vonatkoztatva Schulze szavai mögött könnyen felfedezhetjük Max Weber „evilági aszkézis” fogalmát. (Weber 1982). Hasonlóan Schulzéhez, Bauman is a „munkaetikától” a „fogyasztás esztétikájáig” ívelő (késő) modern korról ír (Bauman 2005).

8 Hankiss Elemér hasonló álláspontot foglal el, amikor a fogyasztói civilizációkat „proletár reneszánszként” értelmezi. Hankiss a proletár reneszánsz beköszöntével többek között az értékek és magatartásformák alapvető átalakulására figyelmeztet. Míg a hagyományos európai civilizációban a „Szeresd felebarátodat!”, „Áldozd föl magad!”, „Korlátozd vágyaidat!”, „Dolgozz!” normái voltak meghatározók, addig a fogyasztói civilizáció a „Szeresd önmagad!”, „Valósítsd meg önmagad!”, „Éld ki szabadon a vágyaid!”, „Élvezd az életet!” célkitűzéseitől hangos (Hankiss 1999: 26).

(Schulze 1992: 42–43). E népszerű felfogás szerint a szép élményekhez elsősorban a szituáció olyan megszervezésére van szükség, amely a – kimondatlanul passzívnak tekintett – szubjektumra hatással lesz: „Drága utazásokon kell részt venni, előkelő szolgáltatásokat kell igénybe venni, ha szép élményekre vágyunk!” Mindez azt sugallja, hogy szép élmények döntően a szituáció menedzsmentje révén szerezhetők. Az egyre gyarapodó élménypiacon megjelenő élménykínálat – a szolgáltatók érdekeit szem előtt tartva – szintén azt a látszatot igyekszik kelteni, mintha az élményszerzés kulcsa a szolgáltatások, illetve a javak fogyasztásában rejlene.

Schulze szerint ez a naiv beállítódás nagyban leegyszerűsíti az élményképződés folyamatát, hiszen az élmény a szituáció és a szubjektum *kölcsönhatása* révén jön létre. Schulze ezért az élmény „feldolgozáselméletét” javasolja: „Az élményeket a szubjektum nem befogadja, hanem előállítja. Ami kívülről jön, csak feldolgozva válik élménnyé. A benyomások elszenvédésének gondolatát az asszimiláció, a metamorfózis, az alakító elsajátítás képzeiteivel kell felváltanunk” (Schulze 1992: 44). Ebben a megközelítésben tehát a szubjektum passzívból aktív szereplővé, benyomások „elszenvedőjéből” saját élményeinek „konstruktórévé” válik (Schulze 1992: 43–46). „A feldolgozás fogalma két tényezőre hívja fel a figyelmet: az anyagra és a megformálásra” (Schulze 1992: 44). Ebben a megközelítésben a szituáció szerepe tehát a legjobb esetben is csak az élményanyag felkínálására szűkül le, amelyet az alakítóképeséggel felvértezett szubjektum a feldolgozás során élménnyé formálhat. „Ötvenezer néző közül a stadionban egy sem éli meg a gólt ugyanúgy, mint egy másik. Mindnek ugyanazon anyaggal van dolga, ám az különböző [szubjektív] kontextusokkal lép kölcsönhatásba” (Schulze 1992: 45).⁹

Az egyént körbevevő szituáció jelentőségének további lefokozásával jár együtt az is, hogy Schulze szerint az élményanyag nem csak a szituációból származhat. „A múzeumban képtől képig haladva sokan szinte semmi olyat nem élnek át, aminek még köze lehet a tárlat gazdag anyagához. A teljesen elszigetelt embereknek ezzel szemben intenzív élményeik vannak, holott nem áll rendelkezésükre semmilyen külső anyag: vagy korábbi élményeiket dolgozzák fel újra, vagy önmagukkal foglalkoznak (feltéve, hogy a kettő között különbséget tehetünk). Azt is mondhatnánk: az emberek önmagukat teszik saját élményanyagukká” (Schulze 1992: 44).

Az élménytársadalom szubjektumai „(egyebek mellett) élmények formájában valósítják meg önmagukat. A két fogalom – a szubjektumé és az élményé – úgy szerepel ebben a munkában, hogy az »A-nak élményei vannak« kijelentést helyettesítheti az »A (részben) élményekből áll« kijelentés” (Schulze 1992: 46). Az élmények reflexiója tehát tulajdonképpen önreflexió, így a szubjektum az élmény megfigyelése során *önmagát figyel meg*. „A mindennapi felfogásnak megfelelően az élményorientáció arra irányul, hogy az ember *birtokoljon* valamit; ezt tulajdonképpen olyan szándékként is felfoghatjuk, hogy valakivé *váljon*. Ebben a szándékban az eredeti élmény és a reflexiós élmény is ott van: egy olyan szubjektív folyamatnak kell végbemennie, amelynek révén önmagunkat megfigyelve elmondhatjuk, hogy tetszünk magunknak. A szép élet projektje az önmegfigyelés meghatározott formájának projektjeként lepleződik le”

⁹ Természetesen találunk „közös vonásokat” is az élmények között (például húszezer ember örül, húszezeret kínosan érint, míg a fennmaradó tízezer közömbösen éli meg a gólt). Az élményelmélet szociológiai jelentősége éppen e „közös vonások” vizsgálatánál kezdődik.

(Schulze 1992: 46 – kiemelés az eredetiben). A szubjektum önmagát teszi saját élményanyagává, korábbi élményeire újra és újra reflektálva valójában *önmagát dolgozza fel, és írja át időről időre*.

Bár az élmény alapvetően szubjektív jellegű, azok fel- és átdolgozása társas kontextusban történik: az emberek visszaemlékezéseik során nyelvi formába öntve konstruálják meg élményeiket, a létrehozott történetekkel együtt értelmezik, értékelik is megéléseiket. Schulze a szubjektumok által létrehozott és csatlakozásukkal megerősített interszubjektív mintákat „közös vonásoknak” nevezi. Ezek olyan *kommunikatív úton létrejövő társas jelenségek*, amelyek nagyszámú szubjektum élményvilágának közös pontjaiként kristályosodnak ki. Mindez nem áll ellentétben a szubjektumok belső világának jelentőség-növekedésével: ugyanúgy nem antitézisei egymásnak, mint ahogy az előrehaladó individualizációs folyamat sem mond ellent a kollektív mintázatok létének.¹⁰ Mivel az individualizációs folyamat eredményeképpen a szubjektumok egyre nehezebben tájékozódnak – érvel Schulze –, így fokozottan igénylik az olyan interszubjektív mintákat, amelyekre támaszkodva egyéni élményvilágukat kibontakoztathatják. Ezek a közös vonások mellett, hogy interszubjektív mintázatokat alkotnak, Schulze felfogása szerint az „objektív valóság” részévé válnak.

A társadalmi cselekvők jelentésadásaik során egyszerre igazodnak a társadalmi jelenségek előzetesen adott értelemtartalmaihoz és termelik azokat – változatlan vagy némileg megváltozott formában – újra. A cselekvők messzemenőig szubjektív élmény- és tudáskonstrukciói összefonódva interszubjektív struktúrákat építenek fel, amelyek természetesen vissza is hatnak a szubjektív elképzelésekre.¹¹ A valóság társadalmi felépítése egyaránt érvényes az egyének szubjektív valóságára és a társadalom objektív realitására. „Amennyiben az emberek a normalitásról alkotott elképzeléseiknek megfelelően cselekszenek, tendenciáját tekintve olyannak építik fel a valóságot, amilyennek azt elképzelik” (Schulze 1992: 242).

BIZONYTALANSÁG VAGY CSALÓDÁS

Mivel a szubjektumoknak a társadalmi valóságról, illetve az abban adódó problémákról alkotott elképzelései jelölik ki a cselekvésorientációjuk lehetséges irányait, a társadalom struktúráinak újraalkotását is a szubjektív valóság- és identitáskonstrukciók értelemadó folyamata révén szervezett cselekvés végzi. Amennyiben a bőség társadalmába érve megváltoznak a cselekvés előtt tornyosuló problémák, s ezzel összefüggésben a tipikus cselekvésorientáció is átalakul, akkor mindennek a társadalom szerveződésében, a társadalmi strukturálódás elveiben is testet kell öltenie.

Az élménytársadalomban az „elbizonytalanodástól”, illetve a „csalódottságtól” való félelmek képezik a cselekvés előtt tornyosuló legfőbb problémákat (Schulze

10 Schulze itt a Beck által kifejtett individualizációs tézis és az élménytársadalom társas alakzatainak látzólagos ellentmondását oldja fel (Schulze 1992: 75–78, valamint Beck 1983, 1986: 121–160).

11 Szembetűnő e gondolkodásmód párhuzama a fenomenológiai tudásszociológiával: az emberek szubjektív valósága az egyik oldalról externalizálódik, objektíválódik, intézményesül és legitimálódik: létrehoz egy interszubjektív, illetve objektív társadalmi valóságot, miközben ez utóbbi – a másik oldalon – az egyénekbe internalizálódva és habitualizálódva újratertemti a szubjektív valóságokat (vö.: Berger–Luckmann 1966; Berger 2007: 39–40; Éber 2007b: 64).

1992: 60–67).¹² „Csak fokozatosan tudatosul számunkra, hogy nem minden probléma végéhez, hanem új és szokatlan nehézségekhez érkeztünk el. Ezért érdekes a helyzet szociológiai szempontból is, hiszen a nehézségeknek struktúráképző hatásuk van függetlenül attól, hogy hiányból vagy bőségből adódó problémákról van-e szó. [...] Egy élményprojekt elején a bizonytalanság, a végén a csalódás kockázata áll” (Schulze 1992: 14). A lehetőségek gyarapodásával, az élménykínálat kiszélesedésével együtt jár a szubjektum és a szituáció újszerű viszonya is: a szubjektum majd minden helyzetben döntés előtt áll. Ebben a helyzetben fokozottan szüksége van olyan szempontokra, amelyek segítségével jelentése és jelentősége szerint tipizálhatja a mindennapi élet világát, cselekvési sémákat dolgozhat ki (Berger–Luckmann 1966: 19–46). Schulze szerint egy efféle osztályozási rendszer kialakításához szükséges vonatkoztatási pontokat az egyén jobbára élményeinek, ízlésének önreflexiós folyamatából merítheti. Ám ez az önvizsgáló folyamat könnyen ingoványos terepre viheti. A „milyen is vagyok valójában?”, illetve „mit is akarok tulajdonképpen?” típusú kérdések könnyen teljes elbizonytalanodáshoz vezetnek. Ha ugyanis az egyén nem tud határozott válaszokat adni a szüntelenül újra-felvetődő kérdésekre, végtelen regresszusba kerül és szorongani kezd: „Biztos, hogy éppen ez lesz a legmegfelelőbb a számomra?”, „Vajon melyik lehetőséget kellene választanom a számtalan közül?”¹³

Schulze szerint a szubjektum ebből az elbizonytalanító gondolati körből egyrészt úgy igyekszik kimenekülni, hogy a sokféle értékkel szemben az esztétikai elveket részesíti előnyben; ez vezet a „mindennapi élet esztétizálásához” (Schulze 1992: 33–71, 2000). Másrészt esztétikai, világnézeti szempontjainak kijelölésekor a szubjektum már előzetesen adott társas mintákra támaszkodik, a „közös vonások” készletéből választ: a mindennapi gyakorlatok esztétikai sémáihoz igazodik, elsajátít egyes társadalmi miliőkre jellemző értelmezésmódokat, cselekvéstípusokat és életfelfogásokat. Az egyén a lehetőségtér kibővülésétől – ami a választás szabadságát kínálja számára – annyiban ódzkodik is, hogy a döntési szabadság által rá háruló döntési kényszertől a lehetőségek kognitív beszűkítésével óvja meg magát. A társas mintázatokhoz kapcsolódással egyszerre biztosítja egyénisége kibontakoztatásának lehetőségeit és a valahová tartozás biztonságérzetét.¹⁴

12 Schulze e kettős félelemnek döntő szerepet tulajdonít a társadalom újszerű struktúráinak kialakulásában. Hasonló ehhez Hankiss Elemér felfogása is, aki szerint az emberi civilizáció legalapvetőbb szerepe, hogy az egyén segítségére legyen egzisztenciális félelmeinek elosztatásában, az „otthon” és a „biztonság” érzését keltse egy „idegen világban”. „Az emberi kaland” arra irányul, hogy értelemmel ruházzuk fel életünket és világunkat (Hankiss 1997).

13 Schulze témáját Becknél is megtalálhatjuk: „Ma sokan – szükségképpen homályosan – olyasmiket jelölnek meg célként, mint »önmegvalósítás«, a »saját identitás keresése«, »személyes képességeik fejlesztése« és a »mozgásban-maradás«. [...] A konvencionális sikerszimbólumok (jövedelem, karrier, státus) sokak számára már nem elégítik ki önmaguk megtalálásának és az öngazolásnak újonnan felébredő szükségletét, a »kiteljesedett élet« utáni vágyat. Ez azzal a következménnyel jár, hogy az emberek egyre jobban elkeverednek az önmagukban való elbizonytalanodás, önmaguk megkérdőjelezése és az önmagukról való megbizonyosodás labirintusában. Az olyan kérdések végeláthatatlan sora, mint: »Valóban boldog vagyok?« »Valóban kiteljesítem önmagam?« »Voltaképpen ki is az, aki „én”-ről beszél és kérdez?« egyre újabb, divatos válaszokhoz vezet, amelyeket a szakértők, a szolgáltatóipar és a vallási mozgalmak piacán sokféleképpen váltanak aprópénzre.” (Beck 1986: 156).

14 Erre a következtetésre jut Simmel is, egyebek mellett a divat kapcsán (vö.: Simmel 1973; Honneth 1992: 523).

A bizonytalanság elkerülésének szándéka azonban a csalódás kockázata felé tereli a szubjektumot. Az újra és újra hasonló gondolkodási és cselekvési sémát alkalmazó egyén élményei könnyen elhalványulnak, a választott utak már nem járnak megfelelő élménysikerrel. Ráadásul a csalódás esetében „az unalomtól való félelemhez az a félelem társul, hogy lemaradhatunk valamiről. [...] Nem lehet, hogy a másik tévéműsor mégis jobb ennél? A következő diszkóban talán forróbb a hangulat, mint most ebben itt? Egy másik ember talán többet tudna nyújtani nekem, mint akivel összeálltam? A választás mindig azt is jelenti, hogy más lehetőségeket kizárunk. Az elszalasztott élményszerzéssel azonban mégsem kalkulálhatunk. Ha pillanatnyilag nem unatkozunk is, lehetséges, hogy egyúttal lemaradunk valamiről. A fogyasztás lemondást is jelent” (Schulze 1992: 65). Míg a lehetőségtér fokozódó kibővülése az *elbizonytalanodást* valószínűsíti, a lehetőségtér kognitív beszűkítése, a társas mintákhoz való csatlakozás a *csalódás* és *unalom* kockázatát növeli meg. „A két probléma kölcsönösen stabilizálja egymást: ha megpróbáljuk redukálni az egyiket, kielezzük a másikat. Ezért nem meglepő, ha társadalmunk nem tűnik boldognak, s ha a boldogság keresésére fordított energia folyamatosan nő. A homo ludens egyre elkeseredettebben játszik” (Schulze 1992: 14, vö.: Bauman 2005: 233–236).

E kettős kockázat minimalizálására törekvő stratégiát Schulze „élményracionálitásnak” nevezi. (Schulze 1992: 40–42). „Az élményracionálitás az élményorientáció rendszerezése. A szubjektum önmaga tárgyává lesz, amennyiben a helyzeteket élménycélok elérésére használja. Az élményracionálitás, a külső feltételek befolyásolásával, a kívánt szubjektív folyamatok beindítására tett kísérlet. Az ember saját szubjektivitásának menedzserévé, belső életének manipulátorává válik” (Schulze 1992: 40). A szép élmények racionális elsajátításához a szubjektumnak „befelé irányuló tanulásra” van szüksége. A „kifelé irányuló tanulás” esetében a külső körülményeket a szubjektumon kívül eső feltételek manipulálásával igyekszünk befolyásolni. „A befelé irányuló tanulásnál ezzel szemben az a kérdés, miként lehet a külső feltételek befolyásolásával *belső* hatásokat elérni” (Schulze 1992: 66 – kiemelés tőlem). Ennélfogva a befelé irányuló tanulás feladata, hogy az egyén saját szubjektivitását önreflexión keresztül „tapasztalja meg”.¹⁵

A bizonytalanságtól és a csalódástól való félelmeket az élményracionális cselekvés nem szüntetheti meg, hiszen azok éppen az élményorientált, az élet megélését célul tűző cselekvésből fakadnak. A megoldás az a mindkét problémát egyaránt elkerülő stratégia, amely a szubjektum individuális preferenciáinak megfelelően alakítja ki *változatosság és stabilitás harmóniáját*. A bizonytalanságtól és a csalódottságtól való kettős félelem hozza létre a társadalom újfajta szerveződési elvét, az élménytársadalom struktúráját. „E kollektív probléma szociális energiákat mozgósít. A szép élet projektje, összekapcsolódva a bizonytalanság és a csalódás következményeiből adódó problé-

15 Elsősorban ez magyarázza a pszicho-mozgalom térhódítását („Ismerd meg önmagad!”), valamint az „önismereti” tréningek és terápiás foglalkozások hallatlan népszerűségét az élménytársadalomban. Becket idézem: „Az önmegvalósítást keresve az emberek turisztikai katalógusok nyomán bejárják a világot minden sarkát. Feláldozzák a legjobb házasságokat, és gyors egymásutánban egyre újabb kapcsolatokat létesítenek. Átképeztetik magukat. Fogyóznak. Kocognak. Egyik terápiás csoportról a másikra váltanak. Az önmegvalósítás céljától megszállottan kitépik magukat a földből, hogy megnézzék, gyökereik valóban egészségesek-e” (Beck 1986: 156).

mával, dinamikus motivációs hatást eredményez, amelyből új kollektív struktúrák jönnek létre” (Schulze 1992: 67).

MINDENNAPI ESZTÉTIKAI PRAXIS

Az élménytársadalomban az egyén már főként a javak és szolgáltatások „használatá”, fogyasztása révén fejezi ki önazonosságát, valamint a társadalmi valóságról alkotott nézetét (vö.: Douglas–Isherwood 1998). A kulturális fogyasztás olyan egymástól elkülöníthetetlenül egybeszövődő epizódok sorozatából áll, mint amilyenek egyebek mellett a könyv- és újságolvasás, az opera-, kiállítás-, színház- és mozilátogatás, filmek megtekintése a televízióban, videón vagy DVD-n, koncertek, kocsmák, kávézók, éttermek felkeresése, zenehallgatás, vásárló körutak szervezése, ruhák, kiegészítők kiválasztása, megvásárlása, mindennapi viselete és így tovább. E mindennapi gyakorlatok jelként értelmezve esztétikai jelentéssel és jelentőséggel bírnak, különösen, ha e gyakorlatok *tartalmi* vonatkozásaira koncentrálnak. Természetesen már az is jelentéssel bír, ha az operával szemben az esti tévézést választjuk, ám e jelentést tovább differenciálja, ha a kérdés úgy szól: végül melyik adás mellett döntünk? Ha olvasunk, *milyen* könyvet, *melyik* újságot olvassuk? A mozi, a televízió vagy a DVD-kölcsönző kínálatából *milyen jellegű* filmeket választunk? (Schulze 1992: 94–104, vö.: Wessely et. al. 2001). A lehetőségek ugyan igen nagy teret nyújtanak az esztétikai praxis kialakításához, ám mindennapjaikban az egyének nem esetlegesen szervezik ilyen irányú cselekvéseiket: ellenkezőleg, preferenciáiknak megfelelően szelektálnak a lehetőségek közül. Egyes tevékenységek és cselekvéssorok összekapcsolódásából viszonylag tartós sematizmusok alakulnak ki, s Schulzét valójában ez érdekli. Konceptiójában a „személyes stílus” fogalmával ragadja meg a „mindennapi esztétikai epizódok” ismétlődő és stabilizálódó tendenciáit egy-egy egyén esetében.

A mindennapi esztétikai gyakorlatokat mint jeleket Schulze három jelentésszinten értelmezi. (1) Az *élvezet* jelentéssíkja azt a kellemes érzést, szép élményt (azaz pozitív testi és pszichikai reakciót) fejezi ki, amelyet az egyének mindennapi esztétikai gyakorlatuk során el kívánnak érni (Schulze 1992: 105–108). (2) A *distinkció* jelentéssíkja ezzel szemben Bourdieu nyomán egy viszonyító, megkülönböztető, elhatároló értelmet jelöl (Bourdieu 1982, 2002: 16). Ez fejezi ki, hogy adott stílus képviselői elsődlegesen kivel, kikkel, illetve milyen fogyasztási mintákkal, kulturális gyakorlatokkal *szemben* definiálják magukat (Schulze 1992: 108–111). (3) Az *életfilozófia* jelentésszintje a személyes stílus alapvető cselekvésorientációját (értékelkötelezettségét, világképét, életfelfogását, vallásos meggyőződését) fejezi ki (Schulze 1992: 112–114). Schulze a kulturális fogyasztást szervező stílusok e három jelentésszintjét emeli ki és interpretálja.

Miután az előrehaladó individualizációs folyamat eredményeképpen áttekinthetetlenül sok személyes stílus él egymás mellett, aprólékos empirikus elemzése során Schulze e lehetőségtér kristályosodási pontjait keresve tipikus stílusok, *stílustípusok*, jellemző jel-jelentés összefüggések azonosítására törekedett. A stílusok hermeneutikája során adatait végül három mindennapi esztétikai sémában vonta össze. (I) Az első *magaskulturális* sémának nevezte, az élménytársadalomban ez tekinthető a valahai polgári-, elit-, illetve magaskultúra utódjának (Schulze 1992: 142–150). Ez

foglalja magában egyebek mellett a klasszikus zene élvezetét, művészeti kiállítások, színházi- és operaelőadások látogatását, az intenzív közéleti érdeklődést, színvonalas szakmai és közéleti kiadványok (pl.: *Die Zeit*, *Der Spiegel* stb.), valamint szépirodalom olvasását. A magaskulturális séma élvezeti mintája az elmélyült *kontempláció*, mely *barbársággal szembeni* distinkciót fejez ki, míg életfilozófiája a *tökéletességet* célozza. (II) A *triviális séma* a népi-, illetve tömegkultúra leszármazottjaként egyebek mellett örökzöld slágerek, populáris irodalom, TV-show-k, népi- és mulatózene, valamint népszerű képes magazinok fogyasztását foglalja magában (Schulze 1992: 150–153). Ennek élvezeti módja a bizalmasság és védettség élménye, az otthonos *kedélyesség*, mely a vibráló feszültséggel, az *excentrizmussal szembeni* distinkció fejez ki, s melynek életfilozófiáját a *harmónia* eszménye képezi.

Schulze szerint a szűkösség társadalmában még értelmezhetjük e sémákat a fent/lent, művészet/giccs, magas/alantas, elitkultúra/tömegkultúra oppozíciói szerint, az élménytársadalomban azonban empirikusan többé már nem tartható e hierarchikus viszony.¹⁶ A korábban kétpólusú kultúra a hatvanas években megjelenő harmadik séma térnyerésével mára háromdimenzióssá vált: a Schulze által azonosított nagycsoportok így anélkül ápolhatnak szoros viszonyt egyik séma jeltartományával, hogy eközben a másik kettőtől szükségszerűen eltávolodnának (Schulze 1992: 157–167). A második világháború után általánosan kialakuló és elterjedő harmadik séma a feszültségséma nevet kapta; ennek világát elsősorban a rock-, pop- és blues zene, mozik-, diszkók-, klubok gyakori látogatása, akció-, thriller-, sci-fi-, fantasy- és horrorfilmek fogyasztása alkotják (Schulze 1992: 153–157). A *feszültségséma* élvezeti módja az adrenalinszint megugrását kifejező *action*. *Antikonvencionális* distinkció jellemzi, életfilozófiája pedig Schulze szerint a *nárcizmus* fogalmával ragadható meg legjobban. E sémák jelentésszintjeit az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat Az esztétikai sémák áttekintő táblázata (Schulze 1992: 163 alapján)

Mindennapi esztétikai sémák	Élvezet jelentésszintje	Distinkció jelentésszintje	Életfilozófia jelentésszintje
<i>Magaskulturális séma</i>	kontempláció	antibarbarbár	tökéletesség
<i>Triviális séma</i>	kedélyesség	antiexcentrikus	harmónia
<i>Feszültségséma</i>	action	antikonvencionális	nárcizmus

16 Schulze a mindennapi esztétika sémáira vonatkozóan (is) elhatárolódik Bourdieu – szerinte hierarchikus – felfogásától. Az ízlés terének elképzelésére vonatkozó kritikáját így foglalja össze: „Bourdieu mégoly kidolgozott megközelítésmódja kimondatlanul is azon alapul, hogy e tér struktúrája egydimenziós. Bár a legitim, a köztes és a populáris ízlést »dimenzióknak« nevezi (1982: 36), tulajdonképpen egyetlen dimenzió három szakaszára gondol. Nem számol például azzal, hogy a legitim és a populáris ízlés kombinálódhat egyazon személynél vagy egyazon társadalmi miliőben” (Schulze 1992: 132 – kiemelés az eredetiben). A szövegbéli hivatkozás a *La distinction*-ra (Bourdieu 1982) utal.

AZ ÉLMÉNYTÁRSADALOM NAGYCSOPORT-STRUKTÚRÁJA

Schulze szerint csak olyan nagycsoport-struktúrát tekinthetünk valóságosan létezőnek, amely a cselekvők szemléletében is megjelenik, s amelyet maguk az egyének alkotnak társas kapcsolataik megválasztásával, így a *mindennapok társas észleléséhez illeszkedő* nagycsoport-szerkezet rekonstruálására törekedett. Szerinte a társadalmi struktúrákutatók gyakran megfélekednek erről, amikor a „dobozoló-elvet” alkalmazva nagycsoportokat *konstruál*, ahelyett, hogy a nagycsoportok *rekonstruálására* törekedne a szubjektumok valóságmodelljeire és kapcsolatszervezési mintájára támaszkodva. Az élménytársadalom makrocsoportjait Schulze megkülönböztetve a bevett osztály-, réteg-, rend- és szubkultúra-fogalmaktól „társadalmi milióknak” nevezi (Schulze 1992: 174–175, vö.: Hradil 1992).

E makrocsoportok a rájuk jellemző *létfarmák*, a *sűrűbb belső kommunikáció* és az egyes miliókra jellemző *információfeldolgozás* révén különülnek el egymástól. A „létfarmák” kifejezéssel Schulze a szubjektumok és objektív léthelyzetük kapcsolatának viszonylag stabil mintázatát jelöli, a „sűrűbb belső kommunikáció” pedig a hasonló helyzetű egyének csoport-létét garantálja (Schulze 1992: 374–377). A miliók a sűrűbb belső kommunikáció révén különülnek el a pusztán hasonlósági csoportoktól, amelyeket kapcsolat nélkül egymás mellett élő emberek alkotnak. A csoport-lét e kritériuma természetesen nem jelenti azt, hogy egy milióban mindenki mindenkivel kapcsolatban volna; pusztán annyit jelez, hogy egy milió tagjai nagyobb valószínűséggel érintkeznek egymással, mint más miliókhöz tartozókkal. Partnerkapcsolatok és barátságok esetében, a hasonló korú ismerősök körében, valamint különféle „színtereken” találkozáskor az egyének különösen nagy eséllyel tartoznak ugyanahhoz a milióhoz. Ennek egyik oka, hogy ezek az – elsősorban emberi kapcsolatok kialakításának és ápolásának teret adó – színterek vagy „szcénák” a látogatók milió-hovatartozásának tekintetében rendkívül szűrték. (Példaként említhető a – főként operák, múzeumok, hangverseny- és kiállító termek, színházak tereit magában foglaló – „magaskulturális szcéna”, mely magától értetődő módon viszonylag homogén, illetve homofil publikum számára szolgál az esztétikai praxis díszleteként).

A „milióspecifikus információfeldolgozás” Schulze igen komplex, itt részletesen nem jellemezhető tudáselméletére utal (vö.: Schulze 1992: 219–275; Éber 2007a: 78–113). A koncepció szerint a miliók minden figyelembe vett új információra milióspecifikus kommentárral reagálnak, így a valóságselekción és a valóságértelmezés alapján (potenciálisan aktualizálódó) közösségekké válnak. E nagycsoportok a világ hasonló interpretációja révén értelmezési közösségekként termelik újra, és tartják fenn magukat (Schulze 1992: 267–268). A miliók az egyéni valóságok „szociokulturális gravitációs mezői”: természetesen lehetségesek egyéni eltérések, de a miliókra jellemző szemléletmódok és valóságmodellek elkerülhetetlen „nehézségi erőként” mindenkit befolyásolnak. Az egyének a szubjektív valóságmodelljeikben foglaltak szerint hozzák létre objektív létformáikat, miközben azok hozzájárulnak szubjektív valóságmodelljeik megerősítéséhez. „A szubkulturális tapasztalat világában az egyén a meglévő létformákra épít fel egzisztenciális szemléletmódokat és állásponthoz kötött tudást. Rendre ezek alapján tájékozódik, s eközben a miliót olyanként stabilizálja, amilyen az valójában. Ami tehát első ránézésre logikai körnek tűnik [...], az valójában egy empirikus kör rekonstrukciója” (Schulze 1992: 267, vö.: Berger–Luckmann 1966).

A szűkösség társadalmában a társas kapcsolatok „adottságának” mintája érvényesült, szemben az élménytársadalommal, amelyet a „kapcsolatválasztás” paradigmája jellemez (Schulze 1992: 176–179). A korábbi korszakban az egyén egy számára előzetesen adott családi, rokoni, szomszédsági viszonyrendszerbe született bele, melyet egy szűkebb regionális keret határolt le. Az egyén az őt körülvevő szociokulturális közeget jellemzően nem választhatta meg. A közlekedési, információs, valamint a kommunikációs technológia ismételt robbanásszerű fejlődése, az élénkülő mobilitás és migráció révén azonban az élménytársadalom olyan feltételeket biztosít, amelyek mellett az egyén már inkább a kapcsolatválasztás révén terjeszti ki és változtatja meg kapcsolat-hálózati adottságait. Schulze még csak a (vezetékes) telefonok társas kapcsolatok megválasztására tett hatását elemezte, mára mindez kiegészül egyebek mellett a mobiltelefonok elterjedésével, az SMS-ek és MMS-ek küldésének lehetőségével, az elektronikus levelezés, az internetes csevegés és a videokonferencia térhódításával. Az új kapcsolatépítési és kapcsolattartási formák hatása, a távolsági közlekedés demokratizálódása – különösen a repülőutak árainak esése – mind-mind a kapcsolatválasztás mintáját erősítik. Schulze szerint az élménytársadalomban már „választhatunk, sőt választanunk kell, ha még valahová tartozni szeretnénk” (Schulze 1992: 177).

Az új kapcsolatok megválasztását, a kommunikációs hálózatok kiépítését – a partnerek kiválasztásán keresztül – a szociális észlelés irányítja. Az egyénnek releváns szempontokra van szüksége a társak szociális észleléséhez, a típusalkotáshoz és egy hozzávetőleges osztályozási séma kialakításához (Schulze 1992: 179–182). Az egyén saját relevánsnak tartott jellemzőit használja fel, amikor kapcsolatainak megválasztásakor a *hasonlóság* elve szerint tájékozódik (Schulze 1992: 182–184). A hasonlósági ítéleteket a legnagyobb mértékben az élményorientáció befolyásolja: az élményszerzés preferenciáinak hasonlósága válik központi kritériummá. Kiállításokon, kulturális rendezvényeken, szórakozóhelyeken, kocsmákban, kávézókban, baráti összejöveteleken rendszerint hasonló élménycélokhoz érkező emberek találkoznak és lépnek interakcióba egymással. Ezért nem meglepő, hogy a társas észlelés szelektivitása növekvő mértékben olyan szubjektíve jelentőségteljes ismertetőjegyekre irányul, melyek könnyen észlelhetőek, ugyanakkor megbízhatóan utalnak az élményszerzés preferenciáira, valamint a miliő-hovatartozásra (Schulze 1992: 184–186).

Schulze három ilyen jegyet említ. (1) Az első a *személyes stílus*; mint láthattuk, az élménytársadalom szubjektuma a javak használata révén fejezi ki önazonosságát, valamint a társadalmi világról alkotott nézetét (Douglas–Isherwood 1998; Schulze 1992: 186–188). A mindennapi élet esztétizálódásának folyamatában a „személyes stílus” a kulturális fogyasztás irányítójává válik, s mint ilyen kiváló ismertetőjegy. (2) Miután a személyes stílus nagymértékben összefügg az élettörténettel, a második jegynek tekintett *életkor* – mindenek előtt a nemzedéki hovatartozás formájában – szintén fontos ismérv (Schulze 1992: 188–190). Schulze a miliőszerkezetet egy életkori szakadék mentén osztja idősebb és fiatalabb miliőkre, így a mindennapi tapasztalatszerzés során könnyedén megállapítható életkor döntő jelentőséggel bír a miliő-besorolásnál. (3) Harmadik jelként a *képzettség* gyakorlatilag biztos tájékoztatást nyújt a kérdéses személy hovatartozásáról, ugyanis a kétdimenziósként elképzelt schulzei miliőszerkezetben a *kor* és a *képzettség* képezi azt a két tengelyt, amelyek mentén a társadalom miliőkre tagolódik (Schulze 1992: 191–192). Ismertetőjegyként a képzettség a miliő-struktúrát felosztó második dimenzióval esik egybe: ennek mértéke szerint bomlanak

az idősebb korosztályok három, a fiatalabbak pedig két millióra. Míg az élménytársadalmat megelőzően más ismertetőjegyek voltak szükségesek az ismeretlenek azonosításához – pl. a termelési folyamatban elfoglalt hely, a különféle erőforrásokkal való ellátottság, az életszínvonal vagy a lakókörnyezet, gondoljunk csak a *La distincton*-ra (Bourdieu 1982, vö. 2002) –, addig Schulze szerint ezek az élménytársadalomban már nagyrészt elvesztették státuszjelző képességüket; szerepüket a *stílus*, a *kor* és a *képzetség* vette át (Schulze 1992: 192–197).

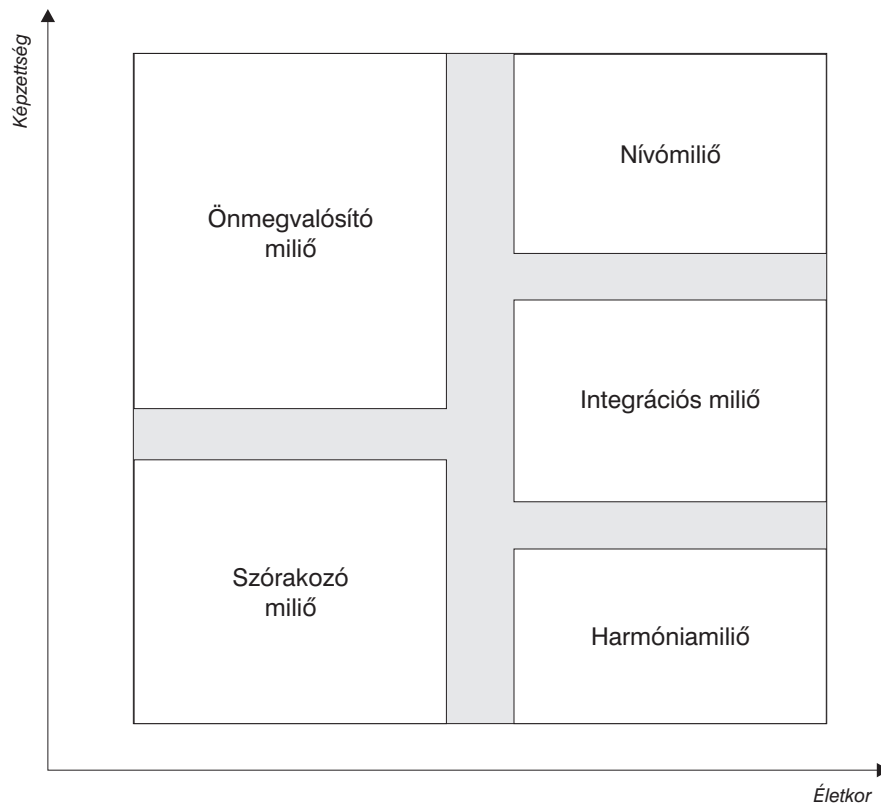
E miliójegyek olyan „alakzatokká” állnak össze, melyek alapján a nagycsoportozás mellett következtetni lehet egyebek mellett a személyiségvonásokra vagy a családi állapotról is. „A mindennapi interakciók során az ilyen képzetek gyakran csak kimondatlanul, a bizalmasság vagy idegenség érzésén keresztül nyilatkoznak meg. Mögöttük a szubjektív miliómodell áll; ez inkább csak érzett, mint tudott mindennapi szociológiai tudás a társadalom milióstruktúrájáról, a miliókra jellemző létformákról és az e valóságban elfoglalt saját helyzetéről. Az ilyen kognitív struktúrák léteznek függetlenül attól, hogy az emberek képesek-e ezt szavakkal is kifejezni” (Schulze 1992: 178).¹⁷ A társadalmi észlelés, a milió-hovatartozás, a nagycsoport-struktúra ismerete és használatának képessége is *hallgatólagos tudáson* alapul. Miközben az alakzat *egészére* figyelünk, az egészt alkotó *részek* hallgatólagos tudására támaszkodunk, amelyekről ezért nem tudunk beszámolni (Polányi 1997). Schulze e kimondatlan tudáselemek megfigyelése révén igyekszik a társadalmi nagycsoportok felismerését magyarázni, és elméleti szinten összekapcsolni a mindennapok társas észlelésével. Állítása szerint effajta halvány érzések vezérelnek bennünket a társadalmi világban való tájékozódás során, amikor nap mint nap a hasonlóság és a másság, a bizalmasság és az idegenség megkülönböztetésein alapuló implicit tudásunkra hagyatkozunk.

Mivel a miliók nem válnak el élesen egymástól, Schulze szerencsésebbnek tartja egy életlen miliószerkezet képének megrajzolását. (Lásd: *1. ábra*.)

Statisztikailag ugyan lehetséges volna, szociológiailag azonban teljességgel értelmetlen éles határvonalakat húzni Schulze szerint: az egyes miliók képzetei a mindennapi interakciókban is hozzátétőleges jel-jelentés hozzárendelések révén aktualizálódnak, így az életlenség fogalmából a miliók között húzódo *határvonalak* képzete adódik. A nagycsoportokat elválasztó korhatár is hozzátétőleges: a negyvenedik életév helyett érdemes a harmincötödik a negyvenötödik életévig terjedő határsávról beszélni.¹⁸ Schulze el akarja kerülni a nagycsoport-szerkezetnek a ténylegesnél precízebb ábrázolását, szerinte

17 Nagyon hasonló ez ahhoz a példához, amit szintén az alaklélektanra támaszkodva Polányi Mihály ír le a „hallgatólagos tudás” kapcsán: „Ha ismerjük valakinek az arcát, ezer, sőt talán millió arc közül is fel tudjuk ismerni. Ennek ellenére rendszerint nem tudjuk megmondani, hogyan ismerünk föl egy ismerős arcot. Ennek a tudásnak a nagy részét tehát nem tudjuk szavakba foglalni” (Polányi 1997: 170).

18 A milióstruktúra életlen képét Schulze úgy szerkesztette meg, hogy a „szürke zónába” esők is legfeljebb csak két milióhoz kapcsolódhassanak, az ennél több nagycsoportozás lehetőségét kizárta. Emiatt első látásra kissé elbizonytalanítólag hathat e modell, hiszen a struktúrakutatás mindaddig a következetes csoportbesorolás elvét választva gyakran tizedszázalékos pontossággal megszerkesztett nagycsoport-struktúrákhoz szoktatott bennünket.

1. ábra Az „életlen” miliómodell a kor és a képzettség függvényében (Schulze 1992: 384 alapján)

„az életlenséget nem az empirikus modell fogyatékoságaként, hanem a társadalmi valóság tulajdonságaként kell szemlélnünk” (Schulze 1992: 382).¹⁹

Schulze a miliószegmentálásban nagy jelentőséget tulajdonít az életkornak. A negyvenedik életév körül életkori határzóna húzódik, amely „fiatalabb” és „idősebb” miliókra osztja a társadalmat. A nagycsoport-szerkezet kettéhasadását – amely a társadalmi struktúra hierarchiáját is keresztbe metszi – Schulze *társadalom- és kultúrtörténeti, demográfiai*, valamint *élettani* okokkal magyarázza. A második világháborút követően Nyugat-Németországban megindult az ipari társadalom újjáépítése (Schulze 1992: 366–372, 531–553, 1998). Az ifjúság újra elfoglalta helyét a klasszikus életkori szerepek rendjében, ahol fiatalnak lenni egyet jelentett a hivatás vállalására, valamint a

19 A módszertanprofesszor Schulze döntésének indoklására mind az éles, mind az életlen kontúrokkal rendelkező modellel végez elemzéseket. Úgy találja, hogy – miután az életlen modell kettős kötődést is megenged, szemben az „egy ember-egy milió”-konceptióval – *az inkonzisztens egyének aránya az életlen modellben kisebb*: az utóbbi 63%-ot magyaráz, míg az éles határvonalú modell csak az egyének helyzetének 49%-át képes ábrázolni. E nagycsoport-struktúrát Schulze összevetette más, hasonló miliómodellekkel is. Megállapította, hogy a hasonló megfontolásokra építő adatfelvételek alapján ugyan némileg eltérő nagycsoport-szerkezetet dolgoztak ki, de ezek a felosztások tulajdonképpen megfeleltethetők egymásnak (Schulze 1992: 382–393).

keresőképesség elérésére történő felkészüléssel. Az ifjúság ekkor „átmeneti állapotként” határozódik meg: fokozatosan „leválva” a szülői házról az ifjú megteszi az első lépéseket önálló egzisztenciájának megteremtése felé. Ez az időszak áll rendelkezésére az önálló személyiség és identitás felépítésére, tanulásra és képzés szerzésére, a szükséges előkészületek elvégzésére a munka világába történő belépéshez, a „komoly élet” előtti utolsó bohém évek megélésére, partner keresésére a családalapításhoz. A fiatalság betagozódik a társadalmi szerveződés hierarchikus rendjébe, elfoglalja *alárendelt pozícióját* a „felnőttek világában”.

A hatvanas évek második felében aztán – a háború alatt, illetve a közvetlenül utána születettek felnövekedésével – az ifjúsági „átmenet” elméletét felváltja az ifjúsági „ellenkultúra” koncepciója, mely szerint az ifjúságot *az eltérés, a lázadás, a változtatás* vágya jellemzi: a felnőtt életbe való belépés helyett annak tagadását választja. Folyamatosan megkérdőjelezve alárendelt szerepét, az ifjúság utat nyit a „*kulturális konfliktus*” korszakának: tiltakozó mozgalmak szerveződnek, alternatív életformák alakulnak ki. A háborút követően született nemzedék – amely a hatvanas évek végén kis híján forradalomig feszíti lázadását – a nyolcvanas évekre betölti harmincadik életévét és felhagy világmegváltó terveivel. Az élménytársadalom lehetőség-növekedése sem a háború előtt szocializálódott nemzedékek hegemoniájának visszarendeződését, sem a korosodó „fiatalok” eszméinek győzelmét nem hozta magával. A miliőspecifikus valóságukba visszahúzódo csoportok az éles konfliktusok helyzetéből a felpuhuló ellentétek rendezett világát hozzák létre. Mára sajátos élményvilággal bíró „nemzedéki egységekké” lettek (vö.: Mannheim 2000a: 233). Eltérően gondolkodó nagycsoportok élnek egymás mellett, létrehozva a – később tárgyalandó – „*kölcsönös meg nem értés struktúráit*”.

Az élménytársadalom-koncepció középpontjában a miliók állnak, melyeket Schulze az információt hasonlóan szelektáló és interpretáló értelmezési-, tudás- és élményközösségeknek tekint. Elméletének valamennyi eddig ismertetett aspektusa elsősorban a miliók jellemzéséhez nyújt segítséget. Schulze a vizsgálat célját a *szubjektumra irányuló struktúraelemzésben*, vagyis abban látja, hogy az élménytársadalom nagycsoport-szerkezetét a különösen jelentős *interszubjektív konstrukciók felől* világítsa meg. Míg művében Schulze rendkívüli részletességgel vizsgálja a miliókat, a következőkben csak e nagycsoportok *főbb karakterjegyeit* tekintjük át.

A *nívómiliót* hozzávetőlegesen negyven évesnél idősebb, magas képzettségű emberek alkotják (Schulze 1992: 283–291). Énjük a „fent” és a „lent”, a „magas” és az „alantas” fokozatai szerint elképzelt *világ* adottságaihoz alkalmazkodik, a milió elsődleges perspektívája a *hierarchia*. Életük magától értetődő problémája, hogy elérjék a felsőbb szinteket ebben a hierarchikusan szerveződő világban. Rangsorba rendezett világképük mindenre kiterjed: foglalkozásra, képzettségre, jövedelemre, tulajdonra, ízlésre, nyelvi kódra, ismeretségekre, társas érintkezési formákra, öltözködésre, testalkatra. A *rangra törekvést*, az önképzést, a tökéletesedést tekintik életfeladatuknak; legszívesebben az „abszolút értékek” (igazság, szépség, helyesség) képviselőiként képzelik el önmagukat. A nívómilió tagját a hozzáértés, a kompetencia, a komplex megközelítés és differenciált gondolkodás képessége tölti el elégedettséggel. Megkülönbözteti magát mindattól, ami szerinte alantas, durva, faragatlan vagy lapos. A rangra törekvés inkább kifelé irányuló életcélokra utal – a hierarchia fokozatai még az erőforrások sorrendiségét tükrözik –, ugyanakkor a felsőbb régiókba emelkedés, a ki-

finomultság elérése mindenkor befelé irányuló életfelfogással párosul. A nívómilió ízlését és esztétikai praxisát a *magaskulturális* sémához való közelség jellemzi, egyúttal távolságot tart a *triviális* és a *feszültségsémától*. Mindennapi esztétikai praxisában a magaskulturális művek *kontemplatív* élvezetére törekszik, megkülönbözteti magát a *barbár* ízléstől, életfilozófiájának középpontjában a *tökéletesség* princípiuma áll. A nívómilió élményparadigmája a *Nobel-díj kitüntetés*: a nemzetközi publikum ovációja közepette szerényen átvett elismerés, amelyet követően a nyilvános beszédben a kitüntetettnek csak a legmagasabb értékekkel kell számot vetnie (lásd: 2. táblázat).

2. táblázat A nívómilió jellemzése (Schulze 1992: 291 alapján)

Név:	Nívómilió
Életkor:	Idősebb: kb. negyven év felett
Képzettség:	Magasan képzett
Életprobléma:	Rangra törekvés
Én-világ viszony:	Világban rögzített
Elsődleges perspektíva:	Hierarchia
Jellemző esztétikai séma:	Magaskulturális séma
Elutasított esztétikai sémák:	Triviális és feszültségséma
Élvezet jelentéssíkja:	Kontempláció
Distinkció jelentéssíkja:	Antibarbar
Életfilozófia jelentéssíkja:	Tökéletesség
Élményparadigma:	Nobel-díj kitüntetés

A *harmóniamilió* a körülbelül negyvenévesnél idősebb, alacsony képzettségű embereket foglalja magában (Schulze 1992: 292–300). E milió tagjai számára egy *előzetesen adott, fenyegető világ* képzete bontakozik ki, amelyben a *veszély* elsődleges perspektívája a *védettségre törekvéssel* kapcsolódik össze. Egy nehezen élhető világban az én a harmónia provinciáját keresi. A diffúz félelem elől e milió tagjai jobbára a kényelmes otthonmaradásban, az egyszerű harmóniát és könnyen fogyasztható „kedélyességet” [Gemütlichkeit] nyújtó szabadidős elfoglaltságokban keresnek védelmet. A hiánytársadalomban a túlélést célzó gondolkodásmód még a lecsúszás megelőzését célozta. A lehetőségek kibővülésével, vagyis a második világháborút követő szinteltolódással – amely éppen erre a nagycsoportra volt a legpozitívabb hatással – a tradicionális munkásmilió helyzete is nagymértékben javult. A depriváció tudatának jelentőségcsökkenése ugyan együtt járt a befelé irányuló átértékelődéssel, a szorongatott helyzet beidegződései azonban távolról sem múltak el nyomtalanul. A népies jegyekkel bíró mulatóslágerek, a romantikus regényfüzetek, a „sztárok” magánélete iránti megkülönböztetett érdeklődés, valamint a lottósorsolás és egyéb szerencsejátékok figyelemmel követése egyszerre hordozza a szorongató valóságtól való menekülés vágyát és az élményorientációt. A harmóniamilió mindennapi esztétikai gyakorlatai során a *triviális sémát* használja, értetlenül és idegenkedve szemléli a *magaskulturális séma* nehézkességét, valamint a *feszültségséma* zaklatottságát. Praxisában a *kedélyességet*, az otthonos bizalmasságot élvezi, és bosszantja a nyughatatlan *excentrikusság*.

Életfilozófiájának középpontjában a miliő nevét adó *harmónia* eszménye áll. E miliő élményparadigmáját Schulze az *esküvő* romantikus képzetében látja visszatükröződni. Ebben a belső ellentéteket elfedi a meghatottság, a menyasszony szépségéhez és becsületéhez nem férhet kétség, a népes rokonság körében megtartott rituális nász mint az „ifjú pár” boldog életének kezdete persze inkább csak mítosz. A „lagzi” mégis népszerű, Schulze szerint ez a harmóniamiliő élményirányultságának mintapéldája (lásd a 3. táblát.)

3. táblázat A harmóniamiliő jellemzése (Schulze 1992: 300 alapján)

Név:	Harmóniamiliő
Életkor:	Idősebb: kb. negyven év felett
Képzettség:	Alacsonyan képzett
Életprobléma:	Védettségre törekvés
Én-világ viszony:	Világban rögzített
Elsődleges perspektíva:	Veszélyek
Jellemző esztétikai séma:	Triviális séma
Elutasított esztétikai sémák:	Magaskulturális és feszültségséma
Élvezet jelentéssíkja:	Kedélyesség
Distinkció jelentéssíkja:	Antiexcentrikus
Életfilozófia jelentéssíkja:	Harmónia
Élményparadigma:	Esküvő

Az *integrációs miliő* strukturális helyzetét tekintve a nívó- és a harmóniamiliő között található: hozzávetőlegesen negyven évesnél idősebb, közepes végzettségű egyének alkotják (Schulze 1992: 301–311). Az integrációs miliőt a szolid középhelyzet jellemzi, távol a szélsőségektől. A társadalmilag kívánatos számára szubjektívan is kívánatos: az integrációs miliő tagjai *konformitásra törekszenek*. A normalitás képviselését kielégítő célnak tartják, világuk a normáknak való megfelelés, illetve a tőlük való eltérés szerint rendeződik. Figyelmük arra irányul, hogy mit kell, mit szabad és mit tilos megtenni, mi legitim és mi kelt feltűnést. Az én az e szabályok által rendezett *világban rögzül*, elsődleges perspektívája a *társadalmi elvárásokat* fürkészi. Igazodása a világ rendjéhez túlmutat a kifelé irányuló életfelfogáson: az integrációs miliő tagjának jól esik rendezetten élni tisztes életét. A szabályok betartását már nem is annyira az elismerés kiérdemlése és a szabályszegés társadalmi szankciójának elkerülése motiválja, inkább a konformitás védettségéből származó élmény. Az integrációs miliőt javarészt közép- és alsószintű szellemi foglalkozásúak alkotják, így jellemzően középszintű alkalmazottként, tisztviselőként, a társadalmi szabályozás megtestesítőjének szerepében jelennek meg. Mivel ez a makrocsoport az idősebb miliők között köztes helyzetet foglal el, integratív szerepet játszik: elsősorban a nívómiliő által felállított normatív mértékek betartására és betartatására érzi hivatottnak magát. Az össztársadalmi érvényességű normák megrendülésével – amit a hatvanas évek ellenkulturális mozgalmi és a kulturális konfliktus korszaka kezdett ki –, a miliőkbe záruló társadalmi világokkal az integrációs miliő elveszítette „küldetését”. Kontextusfüggetlen

konformitásvágyába visszavonulva a maga kedvére alkalmazkodik. Miután már nem léteznek általánosan elfogadott konvenciók, szívesen rajzolja meg maga az uralkodó társadalmi normalitás képét. Mindennapi esztétikai gyakorlatai során egyszerre tájékozódik a *magaskulturális séma* könnyebben fogyasztható kifejezőmódjai és a *triviális séma* útmutatása szerint, ugyanakkor elhatárolódik a *feszültségséma* által megjelentített kulturális világ képviselőitől. Élvezeti mintájában *kedélyesség* és *kontempláció* vegyül, megkülönbözteti magát az *excentrikus* és *barbár* viselkedésmódotól, életfilozófiáját pedig *harmónia* és *tökéletesség* eszményeinek együttes jelenléte jellemzi. Élményparadigmáját a *kedélyes asztaltársasági együttlét* [nette Runde] jeleníti meg: az ilyen társasági összejöveteleken jön létre az a konvenciót definiáló nyilvánosság, amelyre a konformitás támaszkodhat. Az összejövetelek gyakran közös evéssel kapcsolódnak össze, miközben tovább folytathatók a kölcsönös megerősítést biztosító beszélgetések: „Normális az szerintetek, hogy...?”, „Ezt én is így gondolom...”, „Igen, igen, ez velem is így van...” (lásd: 4. táblázat)

4. táblázat Az integrációs miliő jellemzése (Schulze 1992: 311 alapján)

Név:	Integrációs miliő
Életkor:	Idősebb: kb. negyven év felett
Képzettség:	Közepesen képzett
Életprobléma:	Konformitásra törekvés
Én-világ viszony:	Világban rögzített
Elsődleges perspektíva:	Társadalmi elvárások
Jellemző esztétikai sémák:	Magaskulturális és triviális séma
Elutasított esztétikai séma:	Feszültségséma
Élvezet jelentéssíkja	Kedélyesség és kontempláció
Distinkció jelentéssíkja:	Antiexcentrikus és antibarbár
Életfilozófia jelentéssíkja:	Harmónia és tökéletesség
Élményparadigma:	Kedélyes asztaltársaság

Az *önmegvalósító miliő* már a fiatalabb miliők közé tartozik: jellemzően negyvenévesnél fiatalabb, képzett egyének alkotják (Schulze 1992: 312–321). E nagycsoport világképe már *énben rögzített*: az „én” megtapasztalása adott, minden szituatív tényező ehhez képest határozódik meg. Az én szorult helyzetben divatot, tartózkodási helyet, kapcsolatot, foglalkozást, karriert vált – beszáll, kiszáll, átszáll –, majd újra nekiindul, hogy megfelelő helyet találjon magának a világban. Míg az idősebb miliők a világ hierarchizált rangsora, a társadalmi elvárások, valamint a harmónia veszélyeztetett rendjéből indulnak ki, addig a fiatalabb miliők az énhez rendezik világukat. „Én már csak ilyen vagyok – lássuk, miként találom meg helyemet a világban” – gondolják. Az önmegvalósító miliő tagjait belső valóságuk érdekli, elsődleges perspektívájuk „énjükre” mint „*belső magra*” [Innerer Kern], illetve annak kibontakoztatására irányul. Pszichéjüket mint egy csírázó növényt figyelik, amelynek kiteljesedéséhez segítséget kell nyújtaniuk. E belső magról, legyen annak megtapasztalása bármilyen változékony is, gondoskodni kell, kibontakoztatását kényszerként élik meg. E miliő

önmegvalósításra törekszik, ezért különösen népszerűek köreiből a pszichológizáló tanok és az önismereti elfoglaltságok. Míg az idősebb miliók életprogramja eredetileg kifelé irányult, amelyet csak a befelé irányuló átértelmezés tett élményorientálttá, addig az önmegvalósításra törekvés a kezdetektől fogva befelé irányuló életfelfogás. Ugyan e milió vonatkozásában is felmerülnek szituatív célok: „jó munkát” akarnak és mellé „sok pénzt”, mindez azonban csak köztes cél egy felsőbb eléréséhez, az „én” megvalósításához. Mindennapi esztétikai praxisában a műveltséget megkívánó *magaskulturális séma* és a fiatal miliókra jellemző *feszültségséma* jelkészletéből válogat, egyúttal elutasítja a kispolgárinak értékelt *triviális sémát*. Vibráló élményekben (*action*), valamint elmélyült *kontempláció* során lel élvezetre, disztíngvál a *barbár* és a *konvencionális* viselkedésmóddal szemben, életfilozófiája a *narcisztikus tökéletesség* eszményével fejezhető ki a legjobban. Az önmegvalósító milió élményparadigmáját a *művészi életvitel* testesíti meg. A saját szubjektivitását ábrázoló művész ugyanis olyan ember, aki „pokoli keményen dolgozik önmagán”. A művész mítoszához – amelynek konstitutív eleme a mesterségbeli tudás és a magasstos feladat – hozzátartozik a sikeresség képzete is. A „befutott” alkotó megjelenített énje ugyanis nyilvános diadalra vágyik (lásd az 5. táblázatot).

5. táblázat Az önmegvalósító milió jellemzése (Schulze 1992: 321 alapján)

Név:	Önmegvalósító milió
Életkor:	Fiatalabb: kb. negyven év alatt
Képzettség:	Képzett
Életprobléma:	Önmegvalósításra törekvés
Én-világ viszony:	Énben rögzített
Elsődleges perspektíva:	Én mint „belső mag”
Jellemző esztétikai sémák:	Magaskulturális és feszültségséma
Elutasított esztétikai séma:	Triviális séma
Élvezet jelentéssíkja:	Action és kontempláció
Distinkció jelentéssíkja:	Antikonvencionális és antibarbár
Életfilozófia jelentéssíkja:	Narcizmus és tökéletesség
Élményparadigma:	Művészi életvitel

A *szórakozó miliót* nagyjából negyvenévesnél fiatalabb, alacsonyabb képzettségű egyének alkotják (Schulze 1992: 322–330). Ezt a nagycsoportot is kezdetektől fogva élményorientáció jellemzi. Világhoz való viszonya *énben rögzített*, de nem dinamikus: nincsen szó az adottságként megélt szubjektivitás kibontakoztatásáról, csupán az „én” *igényeinek kielégítéséről*. A szórakozó milió ezért erős ingereket keres, hogy pszichéjét élményekhez juttassa. *Stimulációra* törekszik, elsődleges perspektíváját énjének *sükségletei* képezik. A nagycsoport elnevezése abból adódik, hogy tagjai harsány élményingerekkel szórakoztatják magukat: kedvelik a „bulizást”, a gyorsaságot, az erőt, a szabadságot, az újdonságokat és az izgalmas elfoglaltságokat (motorozást, autózást, számítógépes játékokat, akciófilmeket, „pörgős” zenéket). Ezt a csoportot az izgalmas, a meglepő hatások, a látvány, az erős érzelmi ingerek juttatják élmények-

hez. Inkább akciót és feszültséget igényelnek a világtól, mint pontos információt és elmélyült elemzést. A konvenciókkal való szembehelyezkedés és az én-központúság a szórakozó miliónek is hangsúlyos karakterjegye; az önmegvalósító milióvel szemben azonban ez csak a szórakozásnak, a „bulinak”, az élményszempontoknak rendelődik alá. Mindennapi esztétikai praxisához egyedül a *feszültségsémát* veszi igénybe, elutasítja a *triviális sémát* és a *magaskulturális sémát*. Elsősorban az erős ingerek kiváltotta *action*-élményt élvezi, erős idegenkedést vált ki belőle a *konvencionális* viselkedésmód; esztétikai gyakorlatainak szervező elve a *nárcizmus* mint életfilozófia. Az én ingerlésében örömeiket lelő fiatalok élményparadigmáját Schulze a „Miami Beach” kifejezésben látja leginkább visszaadhatónak. A milliomosok koktéltját egy fiatal fürdőruhás nő szolgálja fel az úszómedence partján pihenő akcióhősnek, aki közben lekezelő hangon telefonon tárgyal az újabb „nagy dobást” jelentő üzletről (lásd a 6. táblázatot).

6. táblázat A szórakozó miliő jellemzése (1992: 330 alapján)²⁰

Név:	Szórakozó miliő
Életkor:	Fiatalabb: kb. negyven év alatt
Képzetség:	Kevésbé képzett
Életprobléma:	Stimulációra törekvés
Én-világ viszony:	Énben rögzített
Elsődleges perspektíva:	Szükségleteik
Jellemző esztétikai séma:	Feszültségséma
Elutasított esztétikai sémák:	Magaskulturális és triviális séma
Élvezet jelentéssíkja:	Action
Distinkció jelentéssíkja:	Antikonvencionális
Életfilozófia jelentéssíkja:	Nárcizmus
Élményparadigma:	„Miami Beach”

Schulze diagnózisa szerint e miliók egyre kevésbé értik meg egymás alapvető beállítottságait. (Schulze 1992: 364–366). Nemcsak a társadalmi észlelés felszíni torzulásairól és tévedéseiről van szó, hanem *alapvető meg nem értésről*. A világ egymásra vissza nem vezethető értelmezési rendszerei *kölcsönös értetlenséggel* állnak egymással szemben. Schulze példáját idézve a társadalmi miliók, sajátos valóságukban mozogva olyan tengeralattjárókhoz hasonlatosak, amelyeknek rosszul működő radarkészülékei kölcsönösen képtelenek lokalizálni egymást, ráadásul a legénység mit sem sejt e torzításról. A kölcsönös meg nem értés valamennyi miliőkön átnyúló kapcsolat esetében megjelenhet, különösen nagy az esélye azonban a strukturális térben egymástól távol eső miliók esetében. Az életkor és a képzettség kettős távolsága két miliópárosra jellemző: ők kölcsönösen egymásról mintázzák meg ellenségképüket. Az idősebb és képzett nívómiliő szembenállása a fiatal és alacsony iskolázottságú szóra-

20 A magyar társadalom hasonló, bár nem empirikus megalapozottságú „szubjektumra irányuló nagycsoport-elemzését” kísérte meg a jellemző habitusok elkülönítésével Hankiss Elemér (2002).

kozó milióvel az egyik ilyen kritikus kapcsolat: míg a nívómilió hajlamos „elkényeztetett primitíveknek” látni az énjük stimulálására törekvő fiatalokat, addig azok kinevetik a „régí vágású beképzeltet” és gúnyt űznek „unalmasságukból” vagy „túl-bonyolítottságukból”. Hasonló kölcsönös lenézés figyelhető meg a harmóniamilió, valamint az önmegvalósító milió viszonyában. Az utóbbi csoport hajlamos „szögletes nyárspolgároknak” látni a harmóniamilió képviselőit, miközben ők gyakran „rendbontókat” és a „nyugalom nagyszájú megzavaróit” látják az önmegvalósító milió képviselőiben. Különösen könnyen lobbannak fel az indulatok a mindennapok esztétikai gyakorlatai nyomán: az üvöltő rockzene és a klasszikus vonósnégyes halk háttérzenéje ugyanúgy konfliktushoz vezet, mint amikor a távirányítón veszekedő családban a család fő mulató nótákat sugárzó műsort, a „gyerekek” pedig videoklipeket néznének. E mindennapi példákon is láthatók a kölcsönös értetlenség és ellentét egymásnak feszülő frontjai: túl az osztályharcon – írja Schulze – a mindennapi esztétika még mindig az agresszió, a védekezés, a szembenállás terepe.

A schulzei kordiagnózis, a kölcsönös meg nem értés struktúráinak ábrázolása már semmiképp sem egyeztethető össze egy szigorúan vertikálisan tagolódó társadalmi struktúrával. Noha a társadalom hierarchikus berendezkedését töredékesen még tükrözik az idősebb miliók valóságmodelljei, és túlzás volna az ökonómiai szemantika teljes jelentőségvesztéséről is beszélni, az élménytársadalom már nem tisztán a fent/lent, a sok/kevés, a művészet/giccs, a tömeg/elit kategóriái szerint tagolódik.²¹ Az életkori határzóna mentén *kettéhasadt vertikálitást* és a *hierarchikusan szerveződő miliójegyek elhalványulását* mutatja a bőség társadalmának nagycsoport-konstellációja (Schulze 1992: 399–403). A kifelé irányuló életfelfogások élményorientált átértékelésével a társadalmi egyenlőtlenségek észlelése is gyengül. Mégoly rafinált elemzési technikákkal sem konstruálható *egyetlen* általánosan elfogadott presztízshierarchia, amelynek rangsorába az élménytársadalom struktúrái beilleszthetők volnának (Schulze 1992: 403–406). Az egyetlen presztízsrangsor a megbecsültség *különféle* mércéi váltják fel: akárcsak az ízlést, a kiválóságot is milióspecifikus, inkommenzurábilis kánonok rögzítik. A hatvanas évek kulturális konfliktusaiban sem elsősorban a „privilegizáltak” és a „kisemmizettek” álltak egymással szemben, hanem eltérő világképüket propagáló nemzedékek (Schulze 1992: 406–408). A kölcsönös averzió mára inkább csak látenesen van jelen, az egymásról alkotott sztereotípiák és „ellenségképek” csak a személyközi interakció összeütközései nyomán aktualizálódnak. A feszültségek látnes ellentétékké rendeződtek, a saját valóságépületeikbe és „milió-etnocentrizmusukba” visszahúzó nagycsoportok már csak értetlen vállvonogatással vesznek tudomást egymásról.

TÚL AZ ÉLMÉNYTÁRSADALMON? – MÉRLEG

Hasonlóan Pierre Bourdieu *La distinction* című művéhez (Bourdieu 1982, vö. 2002), az *Élménytársadalom* is olyan aprólékosan kidolgozott, társadalomelméleti keretbe foglalt kordiagnózist nyújt, amely a késő modern társadalom kulturális tagolódá-

21 Megfontolandó ebből a szempontból, hogy a társadalom hierarchikus képe összefüggésben áll-e a társadalomképet hagyományosan ápoló és (újra)termelő nívómilió *hierarchiaközpontú világnézetével*.

sát világítja meg. Schulze szembenéz Bourdieu főművével: *egyfelől* elfogadja hiteles és érvényes diagnózisnak, elismeri nagy hatókörű, rendkívüli mélység-élességű társadalomelméletét, *másfelől* azonban érvényében korlátozza, amikor a nyolcvanas évek Nyugat-Németországra vonatkozóan *már meghaladottnak* tartja. Mannheimi értelemben partikularizálja a bourdieu-i művet, amikor érvényességét az élménytársadalmat megelőző történeti-társadalmi korszakra, a „szűkösség társadalmára” szűkíti le: ami a hetvenes évek Franciaországra érvényes, nem érvényes a nyolcvanas évek Nyugat-Németországra.²² Noha Bourdieu az objektív struktúrák és szubjektív konstrukciók kölcsönös konstitúciójának álláspontját képviseli, Schulze szerint még mindig túlhangsúlyozza az erőforrások megszerzéséért folytatott társadalmi küzdelem jelentőségét, s eltúlozza az erőter történetéből adódó és a habitusban testet öltő kényszerek cselekvésformáló erejét (vö.: Alexander 1995). Schulze műve így a műfaji azonosság mellett téziseit tekintve a *La distinction* „ellenkönyveként” értékelhető.

Schulze meggyőződése szerint „a fogalom-meghatározás kognitív önprogramozást jelent” (Schulze 1992: 43). Nemcsak a társadalmi cselekvők szintjén, hanem a társadalomkutató megfigyeléseinek szintjén is az alkalmazza a „szemléletmód” kifejezést. „A »szemléletmód« a megismerő folyamatok szervezését jelenti: tárgylehatárolásokat, érvelési szabályokat, a priori kategóriákat, gondolkodási modelleket” (Schulze 1992: 79–80). Schulzéval szembe fordítva saját fogalmiságát megvizsgálhatjuk, hogy szemléletmódján keresztül *mit nem látunk* az élménytársadalomban. Hogy láthatóvá váljanak *vakfoltjai*, először saját felfogásához fűződő kételyeit idézem: „Közelebbről tekintve kérdésessé válnak társadalmunk olyan jellemzései is mint a jóléti- vagy szabadidő-társadalom. A jólét mellett, a látható mindennapi valóság felszíne alatt, milliók szűkölködnek, jóllehet ez olyannyira láthatatlan, hogy először empirikus módszerekkel kell felkutatni. A vágyott szabadidő mellett ott van a kényszerű, az akaratlan szabadidő is: noha a dolgozók időhiánya visszaszorult, az elbocsátottak munkahiánya nem. Hogyan lehet a szűkösség új formáit a – mindenekelőtt az emberek kényének-kedvének kielégítésére szerveződő – bőség társadalmának paradigmájával összeegyeztetni, ha lehet egyáltalán? Következmények nélkül marad-e az a szűkösség, amelyre a »kétharmados társadalomról« szóló beszédmod utal?” (Schulze 1992: 16).

E kérdésre – melyet könyve bevezetésében tesz fel – végül csak implicit választ ad: *a munkanélküliséget gyakorlatilag kirekeszti a látóteréből*. Amikor a magas és alacsony presztízsű foglalkozások miliőspecifikus eloszlását vizsgálja, így fogalmaz: „A foglalkozás *nélküli* személyek meghatározott miliőkben kapnak helyet, így a hallgatók az önmegvalósító miliőben, a nyugdíjasok és idősebb háziasszonyok a harmóniamiliőben” (Schulze 1992: 406 – kiemelés az eredetiben). A „foglalkozás nélküli személyek” felsorolásából itt *éppen a munkanélküliek* maradnak ki, mintha nem is léteznének, holott számuk már a nyolcvanas-kilencvenes években is elérte a milliós nagyságrendet. Az élménytársadalom koncepciója – mivel főként a német újraegyesítés előtti, 1985-ben végzett adatfelvételen alapul – teljes egészében figyelmen kívül hagyja a va-

22 „Saját kultúránkra vonatkozó elméletünkhöz érdemes ugyan a bourdieu-i kezdeményezéseket *következetesen bevonnunk*, ám bizonyos pontokon *következesen el is kell felejtenünk* azokat. A modelltől – amellyel Bourdieu a hatvanas-hetvenes évek Franciaországát ábrázolta – át lehet venni néhány elemzési eszközt a nyolcvanas-kilencvenes évekbeli Szövetségi Köztársaság elemzéséhez, *de egyetlen egyet sem szabad átvenni az eredmények közül*. Ez nem jelenti azt, hogy megcáfolnánk őt. Bourdieu egy másik tényállással foglalkozott” (Schulze 1992: 16 – kiemelés tőlem).

lahai Kelet-Németország jóval kevesebb optimizmusra okot adó viszonyrendszerét (Schulze 1992: 89–91, 388–389). Már az is kérdés, hogy a Nürnberget és vonzaskörzetét alapsokaságnak tekintő minta legalább az újraegyesítés *előtti* Szövetségi Köztársaságra vonatkozóan elfogadható-e reprezentatívnak? (Müller 1993: 780). A tizennyolc évesnél fiatalabbak és a hetven évesnél idősebbek is „lemaradtak” az élménytársadalom térképéről. A legfájóbb hiányosság mégis az, hogy a külföldiek, bevándorlók és vendégmunkások növekvő népességcsoportjai szintén kívül rekedtek a vizsgálódások körén: mintha Schulze „konténer-társadalomban” gondolkodna (Böröcz 2006: 97). Az individualizációs tézis árnyoldalait – mint amilyen az elgyökértelenedés, az értelemvesztés, a kapcsolatképtelenség vagy a magány jelensége – Schulze legfeljebb az „én-szelekció megnehezedéséből” származó „határproblémákként” említi meg (Schulze 1992: 18). Az énje stimulálására törekvő szórakozó miliő kapcsán alkohol- és kábítószer-problémákra – amelyek vélhetően e miliőre különösen jellemzőek – egyetlen utalást sem találunk. Drogról csak az önmegvalósító miliőnek a hiánytársadalom korszakára eső szocializációja kapcsán esik szó, amikor Schulze az „én határainak megtapasztalásáról” beszél.

Schulze szerint az élménytársadalom a bizonytalanságtól és a csalódástól való félelem kivételével az élet minden jelentősebb problémáját maga mögött hagyta. A kizsákmányolás (Marx), a hivalkodó fogyasztás (Veblen), a strukturális kényszerek inkorporációja (Bourdieu) inkább a szükségesség társadalmához tartoznak csakúgy, mint az erőforrások megszerzéséért folytatott éles küzdelem. „A létért folytatott harc fegyverei átértelmeződnek, ha a harc alábbhagy. Egy ambivalens szituációban, ahol a harc és a játék motívumai egymás mellé kerülnek, a társadalmi egyenlőtlenség kritériumai is ambivalenssé válnak” (Schulze 1992: 402). Hogy valóban alábbhagyott-e az erőforrásokért folytatott harc, vagy csak Schulze megfigyelésének vakfoltja nem látta a küzdelmet, nehéz megítélni. Annyi azonban biztosnak tűnik, hogy kognitív önprogramozásával Schulze szisztematikusan kirekeszti látóköréből e konfliktusokat. Meglátása szerint az élmények társadalmában az élet árnyoldalainak – betegség, halál, katasztrófák, háborúk, büntettek, éhség, járványok, kábítószer, szegénység, munkanélküliség, környezeti problémák, devianciák – kétféle feldolgozásmódja terjedt el. Egyrészt a szerencsétlenségek *esztétizálása*, amikor a valóságos „határszituációk” (!) mediális megjelenítése összefolyik a fikcióval, másrészt a problémák *marginalizálása*, amikor jelentéktelennek értékeljük, és nem veszünk tudomást a társadalmi igazságtalanságokról és feszültségekről (Schulze 1992: 69–71). Schulze pontos helyzetelemzése különösen érvényes saját művére. Diagnózisával ugyanis nem tesz mást, minthogy csatlakozik a bevett szemlélethez és *esztétizálja*, illetve – határproblémáknak tekintve – *marginalizálja* az élet árnyoldalait (vö.: Honneth 1992: 527).

A probléma a „hiánytársadalom” és az „élménytársadalom” megkülönböztetéséből fakad. A korábbi korszakban az emberek rosszabbul élték meg életkörülményeiket; ebből azonban nem feltétlenül következik, hogy ma ne érezhetnék helyzetüket nyomorúságosnak. Az élménytársadalom problémáit az elbizonytalanodástól és a csalódástól való félelmek nem magyarázzák meg teljes egészében. Nem világos, hogy a kölcsönös meg nem értetés strukturái miért nem vezetnek Schulzénél a társadalmi világ felosztásáért, a lét nyilvános értelmezéséért vívott küzdelmek bemutatásához (Bourdieu 1982: 727–755, 1985; Mannheim 2000b). A bőség társadalma csökkentheti ugyan, de távolról sem zárja ki a nagycsoportok közötti szimbolikus és hatalmi harco-

kat: az érdekérvényesítés lehetőségének és képességeinek egyenlőtlensége minden bizonnyal fennmaradt az élménytársadalomban is. Noha Schulze a politikai alárendelődés vagy a dominanciára törekvés szempontjából jellemzi a milióket, a hatalom aspektusa nem kap szerepet a műben.

Álláspontja szerint a szűkösség társadalmához képest az élménytársadalomban már alig-alig van jelentősége a harcnak, az elnyomásnak, a kényszereknek. Ha nem vesz tudomást az egykori Kelet-Németországról, a munkanélküliekről, a bevándorlókról és a vendégmunkásokról, akkor ezen nem is igen csodálkozhatunk. Schulze – akár csak miliói – maga is sajátos valóságértelmezést és valóságszelekciót képvisel. Ez persze minden társas megismerés kiküszöbölhetetlen velejárója, ám ha ebből a torzításból inkább csak az élet napos oldalát jelentő élményközpontúság bontakozik ki, akkor annak következményei vannak a társadalom komplexitásának megragadására és az elméletépítés kiegyensúlyozottságára is. Ha Schulze a társadalmi cselekvők látószögét komplexebbnek tette volna, és átfogóbban rekonstruálta volna élményanyagukat, akkor egy összetettebb, differenciáltabb és talán ellentmondásosabb társadalomképet dolgozott volna ki.

Az *Erlebnisesellschaft* 2005-ös újrakiadásához írt bevezető fejezetben Schulze számot vet a művét ért kritikákkal (Schulze 2005; vö.: Honneth 1992; Müller 1993). A jóléti állam leépítésének folyamata, az elszegényedés fenyegető veszélye, az éleződő szociális és kulturális konfliktusok árnyékában feltételezhetnénk, hogy Schulze legalább részlegesen visszavonja koncepcióját. „Napjaink Szövetségi Köztársaságáról alkotott mindennapos, folyton ismétlődő képek a munkaerőpiacról réges-rég kiszorult munkanélküliekről, a képernyőtől elszakadni képtelen elhízott tévénézőkről, az iskolát végzettség nélküli elhagyó – egyetlen német mondat megfogalmazására is képtelen – fiatalokról szólnak; embereket mutatnak, akik fogpótlásukat sem engedhetik meg maguknak, akik nem tudnak jövedelmet felmutatni és kénytelenek lakásukat egy olcsóbbra és rosszabbra elcserélni; éhbérérért dolgozókat láttatnak, munkaidő-meghosszabbítást bérkiegyenlítés nélkül, üzembezárasokat, a munkalehetőség alacsonyabb bérköltségű országokba telepítését, az olcsó munkaerő invázióját; valamint üres közpénztárat, kihalt bevásárlóközpontokat, a szociális ügyosztályok folyosóin várakozó embereket” (Schulze 2005: II). Mi más lehetne erre Schulze válasza, mint a meghátrálás!?

Van más válasza: „Természetesen minden lehetséges perspektíva elkerülhetetlen velejárója, hogy vakfoltjait csak egy másik perspektíva láthatja. [...] A világ értelmezésének leggyakoribb tévedése a résznézet egésszel történő összetévesztése, a második leggyakoribb pedig a résznézetek különbözőségeinek megfeleltetése egy logikai ellentmondásnak. A »szűkös létviszonyok« – hogy a jelenlegi kollektív önleírás kulcsfogalmát használjam – *egy dolog*, a kielégítő egzisztenciális feltételek (beleértve az azal összekapcsolódó személyes életfilozófiát is) azonban *már egy másik. Mindkettő létezik – egymás mellett*” (Schulze 2005: II–III – kiemelés tőlem). Schulze szerint tehát a „vagy-vagy” típusú diszjunktív gondolkodást az „is-is” jellegű konjunktív gondolkodással kell felcserélnünk, ha a társadalmi valóságot a maga összetettségében akarjuk megérteni. A kritikát, mely szerint Schulze a jelenkor társadalmának leírását annak napos oldalára korlátozza, Schulze megfordítja. Szerinte a társadalmi közbeszédben oly népszerű – nem ritkán populáris – társadalmelemzések és diagnózisok esnek az *árnyoldal egészségé torzításának hibájába*, melyet egy komplexebb kép kialakításával kell

helyettesíteni. Természetesen jelen vannak a szűkösség problémái is, az élménytársadalom megítéléséhez azonban érdemes elválasztani a lecsúszástól fenyegetetteket a tartósan perifériára szorulóktól. Ha egy „mindenkinek rosszabbul megy” jellegű differenciálatlan diagnózist adunk, akkor összetartozónak tűnhetnek a valójában nem összetartozók is: „Azok, akik szebb időköt is láttak, és azok, akik egyáltalán nem tudják, mi is az” (Schulze 2005: IV).

Az előbbi csoportnak aligha változik meg az életfelfogása, aligha búcsúzik el a szép élet projektjétől. Ha szűkösebb keretek között is, de hasonló típusú élményigényekkel fordul a világ felé. Az élet értelmének és megélésének problémáival, a boldogság keresésének egzisztenciális nehézségeivel ugyanúgy számolni kell: ezen a materiális javak szűkösebb hozzáférési esélyei mit sem változtatnak. Schulze szerint az élménytársadalom kritikusai hajlanak arra, hogy az életmódot, az élményt az élvezettel, az örömmel, a könnyedséggel és a teljes felszabadultsággal tévesszék össze, az *Erlebnisgesellschaft*-ot *Spaßgesellschaft*-ként értsék félre. Utóbbi nemhogy továbbállt volna, de még Schulze szerint sem volt jelen soha. Ez ugyanúgy téves diagnózis – vallja –, mint az „elszegényedő társadalomról” szóló panaszok. Az elmúlt csaknem másfél évtized rossz közérzetet és válsághangulatot keltő eseményei mögött a mindennapok csaknem zavartalan világa rejlik. „Normális esetben egy számítógép élettartamának 99%-ában a lehető legjobban működik. Noha csaknem ez a teljes valóság, ez a legcsekélyebb mértékben sem érdekkel senkit. A működés nem esemény, csak az összeomlás az. A nem-események alig érezhető áramlása, amelyre senki sem kíváncsi, s amelyeknek hírértéke sincs, az elmúlt tizenöt évben jóval nagyobb erővel bírt annál, mint ahogyan az a pontszerű, médiaképes nagy eseményekben megjelent” (Schulze 2005: X).

A gazdasági fejlődés lelassult ugyan, de a jólét mutatói – így Schulze – sosem voltak ilyen magasak: miért kellene hát aggódni a *lassuló* gyarapodás miatt? Schulze folytonos szembesítése kollégái részéről – „egyenlőtlenségek márpedig vannak!” – szerint szintén nem találó érv, hiszen az *élménytársadalom-koncepció egy pillanattal sem tagadta azokat*. A társadalmi valóság nagyon összetett, így ha nem is hangsúlyozzuk az egyenlőtlenségeket, attól még nem tagadjuk azok létezését vagy jelentőségét. Schulze saját legfőbb intellektuális ellenfelének tartott Bourdieu koncepciójával szemben kifejti: a *La distinction* nem vet számot a lehetőségek korábban elképzelhetetlenek hitt gyarapodásával, az életforma-választás potenciális mozgásterével, a szubjektum példátlan döntési szabadságával élete alakítása felett. Napjainkban a társadalmi kényszerek alóli soha nem látott felszabadulás lehetőségét éljük; miért kellene hát a jelenkor társadalomelméleti igénytel megírt diagnózisának is a vitathatatlanul meglevő strukturális kényszereket a centrumba helyezni?

Schulze érvei a „félíg teli pohár” mellett látszólag kevésbé képesek meggyőzni a „félíg üres” társadalomkép híveit. Ez a vita – ha új szereplőkkel is –, alighanem folytatódni fog. Noha a hatvanas-hetvenes évek Franciaországára s a nyolcvanas-kilencvenes évek (Nyugat-)Németországára kidolgozott koncepciók közvetlenül nem fordíthatók le napjaink Magyarországra, megkerülhetetlen támpontokat kínálnak hasonló vizsgálatokhoz. Ha a honi viszonyokra érvényes, valóban komplex kulturális struktúraelmélet (és empirikus program) kidolgozásába kezdenénk, az *Erlebnisgesellschaft* és a *La distinction* közötti elméleti erőterben valahol középponton kellene elindulnunk.

IRODALOM

- Alexander, J. (1995): The Reality of Reduction: The Failed Synthesis of Pierre Bourdieu. In Alexander, J.: *Fin de siècle Social Theory: Relativism, Reduction and the Problem of Reason*. London–New York: Verso, 128–217.
- Bauman, Z. (2005): A munkaetikától a fogyasztás esztétikájáig. *Replika*, 51–52: 221–238.
- Beck, U. (1983): Jenseits von Stand und Klasse? Soziale Ungleichheiten, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entstehung neuer sozialer Formationen und Identitäten. In Krackel, R. Hrsg.: *Soziale Ungleichheiten*. Göttingen: Otto Schwarz und Co. Verlag, 36–74. [Magyar fordításban: Beck, U.: Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In Angelusz R. szerk. (1999): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum, 418–468.]
- Beck, U. (1986): *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag. [Magyar fordításban Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó.]
- Berger, P.L.–Luckmann, Th. (1966): *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Anchor Books. [Magyar fordításban Berger, P.L.–Luckmann, Th. (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest: Józsvöveg Kiadó.]
- Berger V. (2007): Konstruktivista és bourdieu-i megközelítések vonzásában: Gerhard Schulze cselekvés- és tudásszociológiai modellje. *Kötő-jelek 2006*, 31–53.
- Bourdieu, P. (1982): *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Bourdieu, P. (1985): Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. *Szociológiai Figyelő*, 1: 7–22.
- Bourdieu, P. (2002): Társadalmi tér és szimbolikus tér. In Bourdieu, P.: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág Kiadó, 11–29.
- Böröcz, J. (2006): „A Világ és Mi” Interjú Böröcz József szociológussal. (Készítette: Frida Balázs és Pulay Gergő) *Anthropolis*, 3: 96–101.
- Douglas, M.–Isherwood, B. (1998): A javak használatának változatai. In Wessely A. szerk.: *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, 150–159.
- Éber M.Á. (2007a): *Élménytársadalom. Gerhard Schulze koncepciójának tudás- és társadalomelméleti összefüggéseiről*. Budapest: ELTE TáTK.
- Éber M.Á. (2007b): Bourdieu és Luhmann „között” – Gerhard Schulze élménytársadalom-koncepciójáról. In *Tavaszi Szél 2007. konferenciakiadvány – Társadalomtudományok*. Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 60–66.
- Hankiss E. (1997): *Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlatja*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Hankiss E. (1999): Proletár reneszánsz. In Hankiss E.: *Proletár reneszánsz*. Budapest: Helikon Kiadó, 11–121.
- Hankiss E. (2002): Trabant a kertben. A magyar társadalom habitusának alakulásáról. In Hankiss E.: *Új diagnózisok*. Budapest: Osiris Kiadó, 19–39.
- Hernádi M. szerk. (1984): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Honneth, A. (1992): Ästhetisierung der Lebenswelt. *Merkur*, 6: 522–527; valamint: http://www.gerhardschulze.de/down/rez/Rezension_Honneth.pdf [Magyar fordításban Honneth, A. (1997): Az életvilág esztétizálódása. In Honneth, A.: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 79–85.]

- Hradil, S. (1992): Régi fogalmak és új struktúrák. Miliő-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a '80-as években. In Andorka R.–Hradil, S.–Peschar, J.S. szerk.: *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó, 347–387.
- Kapitány B. (2002): A rizikótársadalom másfél évtizede. *Szociológiai Szemle*, 1: 123–133.
- Mannheim K. (2000a): A nemzedékek problémája. In Mannheim K.: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 201–253.
- Mannheim K. (2000b): A konkurencia jelentősége a szellemi élet területén. In Mannheim K.: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 255–298.
- Müller, H-P. (1993): Gerhard Schulze: Die Erlebnisgesellschaft (Rezension). *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 4: 778–780.
- Némédi D. (1988): A kockázatok árnyékában, avagy milyen a szociológiai könyvsiker az NSZK-ban? *Szociológiai Figyelő*, 4: 95–99.
- Polányi M. (1997): A hallgatóságos dimenzió. In Polányi M.: *Tudomány és ember*. Budapest: Argumentum Kiadó–Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság, 163–239.
- Schulze, G. (1987): *Identität als Stilfrage? Über den kollektiven Wandel der Selbstdefinition*. In Frey, H-P.–Haußer, K. Hrsg.: *Identität. Entwicklungen psychologischer und soziologischer Forschung*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 105–124.
- Schulze, G. (1992): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main–New York: Campus Verlag.
- Schulze, G. (1998): A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In Wessely A. szerk.: *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, 186–204.
- Schulze, G. (2000): Élménytársadalom. A Jelenkor kultúrszociológiája. A mindennapi élet esztétizálódása (részlet az 1. fejezetből). *Szociológiai Figyelő*, 1–2: 135–157.
- Schulze, G. (2005): Übergang wohin? Kommentar im Jahr 2005. In Schulze, G.: *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main–New York: Campus Verlag, I–XXII.
- Simmel, G. (1973): A divat. In Simmel, G.: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó, 473–507.
- Weber, M. (1982): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. In Weber, M.: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat Kiadó, 27–290.
- Wessely A. (1996): Élményhajhász társadalom. *Ex-Symposion*, 8: 25–29; *KisTáska*, 42: 34–35.
- Wessely A. (1998): Előszó – A kultúra szociológiai tanulmányozása. In Wessely A. szerk.: *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, 7–27.
- Wessely A.–Kemény V.–Babarczy E.–Róbert P.–Hadas M. (2001): *Kultúra és társadalom. A TEK20 Konferencia 3. napja*. 2001. május 17. (www.tek.bke.hu/tek20/szociologia.html)